

॥ ॐ ॥

॥ श्रुतिमतोद्योतः ॥

पूर्णज्ञानाय निर्भेदपरमानन्दमूर्तये ।

ध्यासत्तांकरूपाय श्रीपरमहन्ने नमः ॥

विमतो विप्रः मुक्तत्वात् संप्रतिपन्नवत् इत्युक्ते, शुद्धचि-
न्मात्रे मुक्ते भेदस्याभ्युपगमात् सिद्धसाधनम्; मुक्तिदशा-
याः घर्मिविशेषणत्वे परं प्रत्यसिद्धिः, मुक्तौ कालानभ्युपा-
मात्; मुक्तिदशायां कालो नाभ्युपेयत इति व्यावृत्तमिति
चेत्, न; तत्त्वज्ञानस्य स्वसमानविषयकस्वसमानाधिकर-
णाज्ञानतत्प्रयुक्तदृष्ट्याधिकरणकारपूर्वत्वाभावनियमाभ्युपगमे-
न फलवः परिग्राह्यतात् । एतेन मुक्तिकालावच्छिन्नभेदवत्त्वं सा-
ध्यमिति परास्तम्, परं प्रति साध्याप्रसिद्धेः । अत
एव न पारमार्थिकभेदोऽपि साधनार्हः । यत्तु स्वज्ञा-
नावाभ्यभेदः साध्यत इति, तदसत्; स्वज्ञानेन पक्षो-
क्तौ साध्यप्रसिद्धेः, दृष्टान्तोक्तौ सिद्धसाधनात् । यदि च
मण्डनमते परमदृश्यम्यंसत्त्व मुक्तिकालत्वसंभवात् तस्य

पक्षतावच्छेदकत्वं वाच्यम् अतो न सिद्धसाधनमित्युच्यते,
तदा अनृतव्यावृत्त्यादेः तत्काले ब्रह्मणि अभ्युपगमात्
सिद्धसाधनमेव ॥

यत्तु मुक्तत्वादित्यस्य बन्धसंसर्गाभाववत्त्वादित्यर्थ इति,
तदसत्, अभाववत्त्वस्यैव हेतुत्वसंभवे इतरांशवैयर्थ्यात् ।
यदत्र पण्डितमन्येनोक्तम्— तथा मति प्रमेशत्वादीनां केवलान्वयित्वमङ्गप्रसङ्गः, तत्रापि विषयताया एव केवलान्वयित्व-
मित्यस्य सुवचत्वादिति— तदुपहसनीयमेव ; स्वसमानाधि-
करणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरापटितधर्मस्यैव व्याप्यता
च्छेदकतया प्राचां मते व्याप्यत्वासिद्धेरत्रापि दुर्धारत्वात्
नव्यमतेऽपि आधिक्येन निग्रहे तस्यानुत्तरत्वात् ; अभ्यु-
पगतश्च तान्त्रिकैराधिक्येन निग्रहः ; स च हेत्वाधिक्यव
हेतुविशेषणाधिक्येऽपि तुल्यः ; अन्यथा बद्धिमान् काकदन्त
विषयकज्ञानविषयधूमवत्त्वादित्यपि प्रयुञ्जानो न निगृह्येत
एतेन बन्धाद्व्यन्ताभावहेतुतापक्षोऽपि प्रत्युक्तः । अनुयोगि
तासंबन्धेन लघोर्बन्धस्य हेतुविशेषणत्वं तु कथंचित्
युक्तम् ॥

यदपि मुक्त इति पक्षनिर्देशे सिद्धसाधनस्य संसारा-
न्मुक्त इत्युक्तौ अप्रसिद्धविशेष्यत्वादेः शङ्का स्यादिति तन्नि-

रासाय विषयग्रहणम् । तथाहि— यदि विशेष्यो मुक्तात्मा अप्रसिद्धः स्यात्, तदा किमाश्रया विमतिः स्यात्, यदि विशेषण भेदोऽप्रसिद्धः स्यात्, तदा किमुल्लेखिनी विमतिः स्यात्, यदि वा मुक्तात्मनि भेदः सिद्धो वाधितो वा भवेत्, तदाप्यन्यतरपक्षनिश्चयात् न विमतिः स्यात्; अस्ति चेयम्, अतो नाप्रसिद्धविशेषणत्वाप्रसिद्धविशेषणत्वसिद्धार्थत्वप्रमाणवाया इति, एतेन वदाहरणेऽपि संप्रतिपक्षग्रहणस्य साध्यसाधनवैकल्याद्युद्धारः प्रयोजनं व्याख्यातम्; अन्यथा यथा निगलमुक्त इत्यवश्यमिति; तदपि न, विमत इत्युक्तिमात्रेणोक्तशङ्कानिरासे विमतं मिथ्या दृश्यत्वात् संप्रतिपक्षवत् इत्युक्तिमात्रेणोक्तदोषनिराकरणसंभवात् तत्र तत्र अप्रसिद्धविशेषणत्वाद्युद्भावनासंगते । प्रकारान्तरेणोद्भावनपरिहारौ तु प्रकृतेऽपि तुल्यौ । यत्तु मुक्तस्य भेदमाश्रान्त्रीकारेण आक्षिपन्तं प्रति प्रकृतप्रयोगः, नातः सिद्धसाधनादीति, तन्न, मुक्ते मुख्यन्यदशाया भेदमाश्रान्त्रीकर्तुं वादिन एव अभावात्; शुद्धादौ तु मुक्तौ कालानभ्युपगमात् भावादौ सिद्धसाधनस्य पुच्छरत्वात् । यदपि प्रागवस्थाया येन भेदेन विशिष्टः, तेनैव भेदेन मोक्षेऽपीत्ययमत्रार्थो विवक्षित इति न कश्चिदोष इति, तदपि विवक्षितविषयेन

दूषितप्रायम् ॥

अथ परमात्मप्रतियोगिकभेदोऽत्र साध्यः; बन्धप्रध्व-
साधिकरणत्वं हेतुः; अतो न कोऽपि दोष इति चेत्,
सैवम्; परमात्मशब्देन जगत्कर्तृत्वादिविशिष्टविवक्षायां सि-
द्धसाधनात्; सत्यादिपदवात्पर्यविषयविवक्षायां मुक्ते तद्भेदस्य
संदिग्धतया संदिग्धानेकान्तत्वस्य दुर्बलत्वात्; अनुकूलत-
र्कस्फूर्तो व्यभिचारसंशयस्यापि दूषकत्वात्; स्पष्टमेव तदनु-
मानदीधितौ । यत्तु अनवच्छिन्नविशेषणतया भेदवत्त्वं सा-
ध्यम्, अतो न सिद्धसाधनतेति, तदसत्; यावत्कालमनुव-
र्तमानाया अनृतादिव्यावृत्ते शुद्धाधिति अभ्युपगमेन सिद्ध-
साधनानुदात्तान् । केचित्तु निगलमुक्तिसाधारणमुक्तिमात्रवि-
वक्षायां सिद्धसाधनमप्रत्यूहम्, मुख्यमुक्तिविवक्षाया दृष्टान्ते
साध्यवैकल्प्यम्, निगलमुक्तस्य मुक्तिकालावृत्तित्वान्; निग-
लद्वयात्मापि शुद्धात्मना मुक्त्यन्वयीति चेत्, एवं सति नासौ
दृष्टान्तः, संदिग्धसाध्यकत्वात्— इति मुक्तिकालावच्छिन्नभे-
दवत्त्वसाधनमयुक्तमित्यापि वदन्ति ॥

नन्वत्र न सिद्धसाधनमुदावर्तार्हम्, त्वया प्रक्षातिरि-
क्तस्य सर्वस्याप्यप्रामाणिकत्वाभ्युपगमात्; न ह्यप्रामाणिका-
र्याभ्युपगमेन सिद्धसाधनोपन्यासः प्रेक्षावतां युक्तः; तथा

सत्यतिप्रसङ्गादिति चेत्, मैवम्; सिद्धसाधनतायां पक्षे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यस्याभ्युपगमतत्त्वमेव तन्त्रम्; न तु तस्य प्रामाणिकत्वमपि । न चातिप्रसङ्गः; तस्यानिरूपणात् । न च पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ धर्मिहानायाध्यवहृषभ्युपगमशून्येनापि गुणापुञ्जारोपितवह्निमादाय सिद्धसाधनापादनात्मा सः; उत्सर्गतः शब्दप्रवृत्तौ व्यवहारकालायाध्यत्वस्योपाधितया वह्निपदेन व्यवहारकालायाध्यवहरेवोपस्थिततया तस्य च पर्वतादावनभ्युपगमतत्त्वेन सिद्धसाधनस्योद्भावनायोगात्; वह्नित्वमात्रस्य साध्यतावच्छेदकत्वे तु भवेदेव सिद्धसाधनम्, विशिष्टबुद्धौ संसर्गतावच्छेदकतया अखण्डोपाधिरूपस्य अन्यस्य वा व्यावहारिकत्वस्य मानोपगमात् गुणापुञ्जारोपितवह्निमादेः पर्वतादानुक्तसंयोगाभावेनानुमितेरुद्देश्याया उक्तधर्मावच्छिन्नविषयताकत्वेन अभ्युपगततया सिद्धसाधनस्योद्भावनायोगात्; संयोगमात्रस्य साध्यतावच्छेदकसंबन्धत्वे तु भवेदेव ॥

ननु भेदस्यापारमार्थिकत्वे शुद्धचिन्मात्रे मुक्ते तद्वत्त्वाभ्युपगम एव नोचितः, सदसतोः संबन्धायोगादसतो निरधिकरणत्वाच्च; मैवम्, अत्यन्तासत् एव तथात्वाभ्युपगमात् भेदस्य चानिर्वाच्यत्वात् । न चानिर्वाच्यत्वासिद्धिः, क्वा-

तिबाधाभ्यामेव तत्सिद्धेः; तथा हि— शुक्ताविदं रजतमिति भ्रमप्रकारो न सन्, बाध्यत्वात्— इति तु तत्राप्यनुमतम् । नाप्यत्यन्तामन्, अपरोक्षत्वानुपपत्तेः; प्रत्यक्षं हीन्द्रियार्थसंनिकर्षजन्यम्; न चासतेन्द्रियस्य संनिकर्षः संभवति । किं च, अमद्रजतं रजतत्वेन भाति, न वा नाद्यः, अन्यथाख्यात्यापत्तेः, तुल्यशुक्लया भ्रमे परमार्थरजतस्यापि भानसंभवाच्च । न द्वितीयः, भ्रमाद्रजतार्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः; तस्येष्टतावच्छेदकधर्मिसंसर्गानवगाहित्वात् । विस्तृतं चैतदन्यत्र ॥

यत्तु भ्रमे अभिष्ठानस्यैव विषयता, स च केवलं स्वविषयं शुक्तिकाशकलमत्यन्तासद्रजतात्मनावगादित इत्यसद्रजतविषय उच्यते; रजतज्ञानस्य शुक्तिविषयत्वं संविद्विरुद्धमिति चेत्, न; रजतज्ञानस्येत्यस्य कोऽर्थः ? यदि रजतविषयस्येति, तदासिद्धिः; यदि रजतमिति ज्ञानस्येति, तदा परस्यैव संविद्विरोधः, यदिदं रजतमित्यमनिषं सा शुक्तिरेवेति प्रतीतेः; यदाकारं यद्विज्ञानं तच्चद्विषय इति प्रमितानिष्ठेयं व्यवस्था; एवं च भ्रमस्य रजताविषयकत्वान्न भ्रमे तदिन्द्रियसंनिकर्षापेक्षा; शुक्तिसंनिकृष्टेनैव इन्द्रियेण दोषसहकृतेन भ्रमेत्पादाभ्युपगमादिति । तन्मन्दम्; भ्रमे रजत-

स्याविषयत्वे अख्यातिवादापत्तेः; तदविषयकत्वेऽपि तदा-
कारतास्वीकाराददोष इति चेत्, भाकारतैव विषयतेति,
कथं भ्रमस्य रजताद्यविषयकत्वम् । ननु नाकारत्वं विष-
यता, किं तु यत्संनिकृष्टेन करणेन यज्ज्ञानं जन्यते, स
तस्य विषय इत्युक्तेः स्वजनकेन्द्रियसंयोगादिरेवेति, तस्य
रजते बाधात् न तस्य भ्रमविषयत्वमिति चेत्, न; अख्या-
तिवादापत्तिवारणायाकारताया अवस्थाभ्युपेयत्वे धर्मादाव-
पि सैवास्तु विषयता, न तूक्तसंप्रयोगादिः; तथात्वे गौरवात्
रजतत्वेनेमं साक्षात्करोमीत्यनुभवस्य भ्रमप्रमासाधारणस्य
वैरूप्यकल्पनापत्तेश्च; नित्यज्ञाने विषयतान्तरकल्पनावश्यक-
त्वाच्च, तस्या एव स्वसमानाकारजन्यज्ञानेष्वपि स्वीकर्तुंमु-
चितत्वाच्च; धर्मिभेदेन धर्माणां भेदावश्यकत्वेऽपि दण्डादि-
वद्विशेषणतायाः संभवाच्च । किं च षट्पद्भूतलम्, पटो रू-
पवान्, भूतले पटः इति समूहालम्बनात्मकज्ञानस्य पटे
भूतलविशेषणकत्वापत्तिः; रूपांशे षट्स्य विशेष्यत्वानुरोधेन
तज्ज्ञानजनकषटेन्द्रियसंनिकर्षस्य विशेष्यतारूपताया आव-
श्यकतया भूतलस्य पटांशे विशेषणत्वानुरोधेन भूतलेन्द्रिय-
संनिकर्षस्य प्रकारतारूपतायाप्रावश्यकत्वात् । न च प्रका-
रतात्वाविशेष्यतात्वादीनां विषयतास्यवश्यक्यतया भूतल-

निष्ठविषयताया विशेष्यतात्वेनैव ५८॥१॥
 न तु प्रकारतात्वेनेति वाच्यम् । भूतलं घटवत्, सू-
 घटः, इति समूहालम्बनप्रतीत्यनुरोधेन ५९
 त्वात्, न च तत्र संनिकर्षमेवादुपपत्तिः । तत्र य-
 संनिकर्षणोक्तविषयज्ञानद्वयजननस्यल्ले गत्यभावात्; संयोगा-
 न्यसंनिकर्षे नितरामनुपपत्तिः । किं च प्रकारतानिरूपकत्वा-
 देरतिरिक्तत्वे विषयतैवातिरिक्ता अस्तु अनतिरिक्तत्वे चोक्त-
 दोषो दुष्परिहार इत्यन्यत्र विस्तरः । एव चातिरिक्तविष-
 यताकल्पनस्यावश्यकत्वे ज्ञानजनकसंनिकर्षस्य विषयतात्व-
 कल्पनमनुचितम् । एवं च भ्रमस्यारोप्यविषयकत्वप्रौढ्यात्
 अपरोक्षविषयस्यारोप्येन्द्रियसंनिकर्षजन्यत्वमावश्यकमिति न
 तस्यात्यन्तासत्त्वम् ॥

यत्तु अत्यन्तासतो नरविषाणादेरप्यसत्पदाप्रतीतिसंभवेन
 नासत्प्रतीयत इति व्याप्यभावात्, शुक्तिरजवादेरत्यन्तास-
 त्वेनैवोपपत्तेः, तथा अन्यथाविदितस्य सम्यग्विज्ञानगोचर-
 त्वरूपवाच्यत्वस्य सतश्चिदात्मनोऽपि संभवेन सप्त धाष्य-
 इति व्याप्यभावादम्बरादेः सत्त्वेनैवोपपत्तेः न ख्यातिषाधा-
 न्ययानुपपत्त्या अनिर्वचनीयत्वसिद्धिरिति; तत्र, नरविषा-
 नादिशब्दादत्यन्तासतः प्रतीत्यसिद्धेः; नरशब्दस्य नरसं

धन्व्यर्थैकतया विषाणशब्दस्य च शृङ्गमात्रवाचितया तयो-
 भ्यात्यन्तासत्त्वविरहेण तदन्यस्य चाशब्दार्थतया तत् प्रती-
 त्ययोगात् । न चैकार्थभावलक्षणसामर्थ्यमेव समासप्रयोज-
 कम्, तच्च विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वं विनानुपपन्नमिति नर-
 सवन्धित्वविशिष्टशृङ्गरूपार्थान्तरस्य तत्तत्प्रतीतिरावश्यकीति
 वाच्यम्, तथा सति तादृशवाक्यजन्यबोधस्य निर्विकल्पक-
 तया नरसवन्धित्वशृङ्गत्वाद्यप्रकारकतया सशयाद्यविरोधि-
 त्वापत्तेः । न हि विशेषदर्शनशून्यस्य तादृशवाक्यजन्यशा-
 ब्दबोधानन्तरं शृङ्गं नरीय न वेति सशयो जायते । ननु
 सशयजनकशक्तेः कुण्ठितत्वात्पादनमेव प्रतिबन्धकता, सा
 चोक्तवाक्यजन्यबोधस्याप्यनुभवबलादङ्गीक्रियते, अतो न
 दोष इति चेत्, न, तादृशप्रत्ययानन्तरं शशयित्वेन शृङ्गं
 जानामीति अनुभवापलापप्रसङ्गात्, अर्थान्तरशक्तसमुदाया-
 त्तदर्थोत्सृष्टार्थान्तरबोधस्यायुक्तत्वाच्च । न ह्येतद्वाक्यश्रवणा-
 त्पूर्वमुक्तविशिष्टज्ञानमस्ति, येन तत्र तद्वाक्यशक्तिर्गृह्येत ।
 इतरान्वितशक्तिवादेऽप्यन्वयविशिष्टस्यैव पदशक्यता, न-मते
 विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेऽपि विशेषणप्रकारेण तस्य भानमिति न
 कापिदनुपपत्तिः । न च दण्डविशिष्टे दण्डाभावाद्विशिष्टप्र-
 त्ययो नियमेन भ्रम इत्यादिति वाच्यम्, दण्डविशिष्टो दण्ड-

दून्य इत्यभ्युपगमस्य सपेक्षमातनुषितत्वान् । न चैवं दृष्टो
 दृष्टवानिति प्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यम् ; दृष्टविशिष्टे दृष्टव-
 तो भेदाभावेन विनिष्टप्रतीतेरसंभवात् । अन्यथा घटो घट
 इत्यादिप्रत्ययापत्तेर्दुर्वारत्वान् ; प्रकाशान्तरं न द्वारजेऽपि ना-
 त्माकं श्रुतिः, अविरोधत्वान्, अनिवार्यतावादेऽप्येकार्थी-
 भावस्य सूत्रपादत्वाच्च, परम्परानिरूप्यनिरूपकमात्राप्रत्यय-
 टकपदार्थविषयताशाब्दिकोपपत्तिरूपसामर्थ्यस्यैव समाम-
 नाशे आश्रयणसंभवाच्च, परोक्षे अन्यथान्याय्यभ्युपगमेऽपि
 वाचकाभावाच्च । वाच्यत्वं नोक्तस्यमापाद्यवतिरेकः ; किं तु
 स्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं ज्ञानत्वेन ज्ञानजन्यनाशप्र-
 तियोगित्वं वा, आपादकं सत्त्वमपि स्वप्रकारकवीविशेष्यता-
 द्यापकमात्रप्रतियोगित्वाभाव इति नात्मन कष्टाप्पत्त्वम्,
 सत्त्ववदादिति प्रसङ्गान् । किं च शृङ्गाधिना शृङ्ग कास्तीति
 प्रश्ने कृते, यत्र प्रतारकेन अत्र गिरिर्दर्या शशशृङ्गमस्तीत्यु-
 च्यम्, तत्र शृङ्गत्वानवगाह्यगण्डात्यन्तासद्वरादिप्रत्ययस्यैव
 जनने तद्वाक्यजन्यबोधानन्तरं शृङ्गाधिनो गिरिर्दरीगमनं
 प्रति प्रवृत्तिर्न स्यात् ; तत्र शृङ्गत्वादिमाने चान्यथाक्याति-
 दुर्वारैवेति किमनेन दुष्टकुचोद्यनिरसनायामेव ॥

यत्त्वसतः प्रतीत्यभावेऽसद्वैलक्षण्यज्ञानानुपपत्तिरिति, स-

दसत्, न ह्यसद्वैलक्षण्यमसत्प्रतियोगिको भेद, किं तु सत्ता-
दात्म्यमात्रमित्युक्तत्वात् । ननु तर्हि तत्साधन व्यर्थमिति
चेत्, न, शून्यवादिना परमार्थसतोऽनङ्गीकारस्तत्तादात्म्य
शून्यत्वाविरोधिनोऽनिर्वाच्यत्वस्य साधने तच्छून्यत्वमादाय
जगतोऽर्थान्तरता तेन तदन्येन बोद्धव्येति चेन्निरासाय
तदावश्यकत्वात् । न चासत्कृत्यात्यन्तभ्युपगमे तत्स्वच्छन्दादौ
प्रवृत्त्ययोग, असत्प्रतीयत इति परोक्षप्रतिज्ञाया अप्रामा-
ण्यसमर्थनरूपे स्वच्छन्दे विजयार्थं प्रवृत्तिसम्भवात् । सदि-
त्यादिप्रतीयमानविशेष्यकसत्तादात्म्याभावप्रकारकबोधपरवा
क्यास्तु जायते एव प्रतीति । परं तु सा व्यधिकरण
प्रकारकत्वीदृपर्यय एव । वक्तृप्रतिज्ञाया अप्रामाण्यसमर्थन
च प्रतीयमानत्वावच्छेदेन सत्तादात्म्यसाधनमात्रेणाभ्युपग-
यते । शशशृङ्गमलीकमित्यादौ च शशशृङ्गवद तद्वाक्यप-
रम्, मलीकवद चाप्रमाणवाक्यार्थकम्, अन्यथा सत्यभद-
विशिष्टार्थकत्वे भेदस्य भावामावविलक्षणस्याभ्युपगमापत्तेः,
तथा च 'भावाभावस्वरूपत्वान्नान्योन्याभावता पृथक्' इति
विरुद्धचेत । लक्षणया तस्य सदृष्टिधर्मविशिष्टपरत्वे मुख्या
र्थपरतादृशवाक्यात्प्रतीत्यनुपपत्तिः । वस्तुतः सत्यवचा इत्या-
दौ प्रमाणेऽपि सत्यशब्दप्रयोगात् तत्समानार्थकभूतशब्दो

ऽपि तदर्थक ; तेन न 'अलीक त्वप्रियेऽनृते' इति कौश-
विरोधः । निराश्रयस्यैव धर्मस्य स्वीकारे घटत्वादपि घटा-
तिरिक्ताश्रयः स्यात्, तत्रापि तस्य घटातिरिक्ताश्रयो न सन्नि-
त्यनुभवात् । अत्रापि हि श्रुतभेदस्याश्रयो न सन्नित्येव कथं
बहर्तव्यम् ॥

किं चाविषयस्य कयातिरस्ति, न वा, नाश्रयः, कयातिवि-
षये विषयभेदस्य वक्तुमशक्यत्वान् । न द्वितीयः, तस्या-
ख्यातौ तत्कयातिस्वरूपनाशयोगान् । न च शशशृङ्गमसदिति
मुख्यार्थपरवाक्यप्रामाण्यं न स्यादिति वाच्यम्, इष्टत्वात् ।
न च नञ्प्रतिरिक्तवाटकापदसमुदायायोऽर्थः प्रतीयते तादृश-
समुदायनरूपवितृताटकासमुदाययोरन्यतराप्रामाण्ये तदितर-
प्रामाण्यमिति नियमभङ्गापत्तिरिति वाच्यम्, सविषयो न
सन्निति वाक्ये तवाप्यगते, विषयभेदस्याश्रयदौर्लभ्येन
नञ्स्वरूपे तदश्रयत्वे च तादृशवाक्यप्रामाण्यस्य दूरनिरस्त-
त्वात्, उक्तनियमस्याप्रयोजकत्वाच्च । किं च शशशृङ्गादि-
शब्दादस्वरूपार्थप्रत्यये नीलघटादिशब्दादपि तदाश्रयः, इष्टा-
पत्तौ नीलत्वेन घटः जानामीत्युल्लेखानुपपत्तिः, तादृशविशि-
ष्टस्य घटत्वानाश्रयतया घटपदेन तुल्येष्टायायोगादिसंयत्त वि-
स्तरः । एव च परमार्थविलक्षण रजतादि सत्तादात्म्यवत्,

अपरोक्षप्रतीतिगोचरत्वात्— इत्यनुमानेन स्वप्रकारकधीवि-
शेष्यताव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपपरमार्थविलक्षणत्वप्रदिष्ट-
सत्तादात्म्यं शुक्तिरूप्यादौ सिध्यति तदेव चानिर्वाच्य-
त्वम्, सत्तादात्म्यशून्यताया एव अत्यन्तासत्त्वरूपत्वात् । एवं
च दृश्यत्वादिभिर्विषयदादेरनिर्वाच्यत्वं शुक्तिरूप्यदृष्टान्तेन
यैरनुमितं तैरुक्तप्रयोगे सिद्धसाधनं सुशक्योद्भावनमेव ।
तथा च पक्षे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवस्त्वमात्रस्य पराभ्यु-
पगतत्वमात्रमेव सिद्धसाधनोद्भावनमधीर्जं न तु एखावेदकप्र-
माणवेद्यत्वं तस्येति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥

तदेवमनिर्वचनीयत्वप्रसिद्धौ भेदेऽनिर्वचनीयत्वादिविक-
ल्पस्य तन्मूलकप्रभादेश्च ह्यपक्षतरत्वात् साध्यविकल्पेन
द्रूपणमपि संभवतीति बोध्यम् । मिथ्याशब्दस्य सद्विलक्षण-
त्वमेवार्थः, सत्तादात्म्यसदनिर्वाच्यसाधारणम्, न च सा-
मान्यस्य सदसदुभयवृत्तित्वावोगः; पदवृत्त्यभावप्रतियोगि-
तायाः सदसत्साधारण्यस्य सर्वत्रैव वाच्यत्वात् । प्रतियोगि-
ता प्रतियोगिभेदेन भिद्यते; नात एकस्योभयसाधारण्यमि-
ति चेत्, पूर्वोक्ताभावप्रतियोगिवारूपमिथ्यात्वस्याप्यनुमय-
साधारण्यमक्षतमेव । किं बहुना, घूमत्वादिसामान्यमपि व्या-
वहारिकप्रातिभासिकसाधारण्यमेव । यत्तु व्यावहारिकप्रातिभा-

सिक्काधारण धूमत्वादिसामान्यं नाभ्युपगन्तु युक्तं तथा
 सति बहुौ साध्ये धूमादेर्व्यभिचारित्वापत्तेरिति, तत्र, बहुलो
 ध्वंतादिवद्यवहारकालानाप्यत्वादेरपि हेतुविशेषणत्वाभ्युपग-
 मान् । तार्किकादिभिसदननुमरण चानिर्वचनीयानभ्युपगमा-
 देव । अपरीक्षकैस्तदननुमरण तु यथायथ बाष्पारोपितधू-
 मादेरत्यन्तासत्त्वनिश्चयान्न्यथा वेति न परीक्षकैस्तथा वर्ति-
 तव्यमिति दिष्ट् ॥

किं चागमोऽप्यनिर्वचनीये प्रमाणम्, तथाहि— ‘नास-
 दासीप्रोसदासीत्तदानीम् । नासीद्रभो नो ज्योमापरो यत् ।
 किमावरीष इदस्य शर्मन् । भम्भ किमासीद्रहन गभी-
 रम् । न मृत्युरमृत तर्हि न । राज्या भद्र आसीन् प्रकेत ।
 आनीदवात् स्वदया तदेकम् । तस्माद्धान्यज्ञ पर किं च
 नास । तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम् । सलिल सर्वमा
 इदम् । तुच्छेनाश्वपिहित यदासीत् । तमसस्तन्महिना
 जायतैकम् । कामस्तदग्रे समवर्तताधि । मनसो रेत
 प्रथम यदासीत्’ इत्यादिश्रुत्या सदसतोर्निषेधपूर्वकं तमस
 सत्त्वकथनेन तस्य सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वाच्यत्वलाभात् ।
 नन्विदमयुक्तम्, एव सति तदा परमार्थतयाङ्गीकृतस्य
 ब्रह्मणोऽप्यनिर्वाच्यत्वापत्ते, तस्यापि ‘आनीदवात्तम्’ इति

वाक्येन प्रलये परिक्षिष्टत्वावगमात् इति चेत्, न, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिश्रुत्यन्तरेण ब्रह्मणः पारमार्थिकत्वावगतौ तद्विरोधेनार्थापत्तेर्वद्वांशे प्रवृत्त्ययोगात् । न चैवम् 'नोसदासीत्' इत्यभिधानविरोधः, ब्रह्मणस्तदानीं सत्त्वादिति वाच्यम्; 'आनीदवातम्' इत्यादिश्रुत्येकवाक्यवत्या ब्रह्मान्यसत् एव निषिद्धत्वात् । न च सिद्धयसिद्धिभ्यां व्याघातः; ब्रह्मान्यत्वेनेत्यंशपूरणेन 'नोसदासीत्' इत्यंशव्याख्यानसंभवात् । न चैवमपि 'नासदासीत्', इत्यंशविरोधः, वक्तृप्रतियोगित्वरूपमिध्यात्वस्य समःसधारण्यादिति वाच्यम्, अत्रत्यासत्पदस्य सत्तादात्म्यशून्यपरत्वात् । न च 'मूर्ते सदिति संप्रोक्तममूर्तेमसदुच्यते । मूर्तामूर्तेतरद्ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते' इति पैङ्गश्रुतौ सदसत्पदयोः मूर्तामूर्तवाचकवाया उक्तत्वात् 'यदन्यद्वायोऽभ्यान्तरिक्षाच्च तत्सद्वायुरन्तरिक्षं चासत्' इति माभ्यंदिनश्रुत्या असत्पदस्य वाय्वन्तरिक्षमात्रवाचकतया उक्तत्वेन ब्रह्मान्यत्वेनेत्यभ्याहारस्य असत्पदस्य सत्तादात्म्यशून्ये लक्षणायाश्च कल्पनमपेक्ष्य वक्तृभागद्वयस्य मूर्तामूर्तेनिषेधपरत्वमेव युक्तमाशयितुमिति वाच्यम्; सदसच्छब्दयोः पारमार्थिकापारमार्थिकपरतया लौकिकवैदिकप्रयोगप्राप्चुर्येण श्रुतिमात्रप्रति-

द्वमूर्तामूर्तपरत्वकल्पनस्यायुक्तत्वात्, अभ्याहारतो लक्षणायाः
 ध्वजहस्तिरुद्धलक्षणातो जहलक्षणायाश्च न घन्यत्वाच्च, एकश्रुतेः
 यथा कयाचिद्भूत्या तद्गोपकत्वमात्रेणोपपन्नतया तयोस्तद्वाच-
 कत्वपरत्वकल्पने मानाभावाच्च । न चोक्तासन्निवेशे अप्रसक्त-
 प्रतिषेधापत्तिः, सर्वो निषेधेन तस्यापाततः प्राप्तिर्संभवात् । न
 चैवं तुल्ययुक्त्या तमोन्यत्वेन सदभावो 'नोसदासीत्' इत्य-
 स्यार्थः स्यादिति तमसो न अनिर्वाच्यता स्यादिति वाच्यम्,
 तथा अभ्याहारे मानाभावात्, तमःपरमार्थताप्रादुर्गप्रमा-
 णाभावात् । अधिकमप्रे वक्ष्यामः । यत्तुक्तव्याख्याने 'तदा-
 नीम्' इत्यस्य वैयर्थ्यम्, रज आदेरपि सन्निवेशेनैव निषेध-
 लाभात् पृथग्ग्रहणानौचित्यं च, तस्य पारमार्थिकत्वासंप्रति-
 पत्तावसन्निवेशेनैव निषेधलाभ इति; तदसत्, 'तदानीम्'
 इत्यनुक्तौ कालान्तरे सदसन्निवेशसहितस्य कालान्तरे तमः-
 सत्त्वस्य अनिर्वाच्यत्वासाधकतया तन्निषेधाधिकरणकाले त-
 त्सत्त्वाभिधानस्यावश्यकत्वात् । सत्त्वं च परमार्थतैव अस-
 त्वं सत्तादात्मशून्यत्वमिति तुच्छपरमार्थयोरेव प्रकृतनिषे-
 धविषयत्वेन रजभादिनिषेधस्यावश्यकत्वाच्च । 'तदानीम्'
 इत्यस्य रजःप्रभृतिनिषेधे एवान्वय इत्यपि वदन्ति । अत्रत्य-
 सदसत्पदयोर्भावाभावपरवास्मदभिमतोति परोक्तिस्तु न भ-

क्षेया, अनादेर्जविशभेदादेः प्रलयकालसत्त्वाभ्युपगमेन त-
स्यास्मदनभ्युपगतत्वात् । यस्तु रजःपदं रजःप्रभृतिगुणप्र-
यपरमिति तदसत्, तमसो गुणत्रयात्मकत्वेन तत्सत्त्वे गुण-
निषेधासंभवात् ॥

गुरुचरणास्तु— ‘नासदासीत्’ इत्यस्य असदन्यदासी-
दिति ‘नोसदासीत्’ इत्यस्य च सदन्यदासीदित्यर्थः ; न च
नष्पाद्यर्थस्य नोद्देश्यत्वम्, तथा सति न पृथिवी निर्गन्धेत्य-
तोऽपि पृथिवीभिन्नं निर्गन्धमित्यादिप्रत्ययप्रसङ्गात् इति वा-
क्यम्, असत्त्वमभवतीति नासदिति व्युत्पत्त्या इहामाह्वय-
भासीदितिषदुद्देश्यत्वाविरोधात् । न-शब्देनापि समासः ।
उक्तप्रसिद्धवतिक्रममपेक्ष्य वैरूप्यानुसरणस्यापि युक्तत्वाच्च ।
न चैवं प्रलये सदसत्सत्त्वमात्रेणोक्तनिषेधद्वयोपपत्तेरनिर्वा-
च्यत्वासिद्धिरिति वाच्यम्, सद्बिलक्षणस्य कालसंबन्धाभि-
धानेनैव तत्सिद्धेः । न चैवमसदन्यस्य सत्त्वाभिधानमसं-
गतं निरर्थकत्वादिति वाच्यम्, सदन्यस्य कथं कालसंबन्ध
इति शङ्कानिरासार्थत्वेन तदभिधानसार्थक्यात्— इत्याहुः ॥

यस्तु ‘अद्भुतत्वादनिराच्यं प्रश्नं विचेत्यमेव च । अ-
चिन्त्यं यत एवेतदतर्क्याज्ञेयमेव च । अ-गताविति धातोस्तु
पूर्वावगतवत्सदा । स्थितेर्महर्तमित्युक्तमनृतं परिणामतः ।

प्रकृति प्राकृत प्रोक्तममृतादशुभत्वत । असत्ता बुद्धिगम्यत्वा-
 दसत्यमिति चोच्यते । नियमेन बहिःश्चित्तास्ते सन्तो प्रकृति
 स्थिता । विश्व मर्त्यं च । विष्णोर्नित्यमेव प्रवाह्यत । न चा-
 प्यनीदृश विश्व तत्तत्कालानुसारत । अमत्यमप्रतिष्ठ ये ज-
 गदादुरनैश्वर्यम् । त आसुरा स्वयं नष्टा जगत श्रयका-
 रिणः । इति श्यामस्मृतियलात् पुराणादौ कचिज्जगति
 प्रयुक्तानाममदनृतानिर्वाच्यादिशब्दानामन्यार्थतया न तादृ-
 शास्मृतियलादपि जगतोऽनिर्वाच्यत्वम्, जगदसत्यतावादिना-
 मासुरत्वोक्तेश्चति, तदयुक्तम्, 'न सती नासती माया माया
 नैवोभयात्मिका । अनिर्वाच्या' इति बृहन्नारदीये प्रयुक्तस्या
 निर्वाच्यशब्दस्य अद्भुतत्वादनिराच्यतापरत्वे 'न सती' इत्या-
 दिपूर्वार्धेन तस्या सत्त्वादिनिपधाप्रमते । तथा च माया
 शब्दितजगत्प्रकृतेरनिर्वाच्यत्वावगतौ कथं जगतस्तद्धारणी-
 यम् । एव ऋग्गतावित्यनुशिष्टादृघातोर्मिष्टाया निष्पन्नस्य
 ऋतशब्दस्य पूर्वावस्थितज्ञानविषयार्थकत्वेऽपि कथं परिणा-
 मितामात्रेण प्रकृतेस्तत्त्वाभावः, तस्या अनाद्यन्तत्वाभ्युपग-
 मात्, सादित्वेऽपि पूर्वपूर्वतनज्ञानविषयत्वे किं बाधकम् ?
 यदि च भावे निष्ठाप्रत्ययस्तथापि ज्ञानरूपत्वाभावमात्रेण प्र-
 कृत्यादेरनृतपदवाच्यत्वोपपत्तौ पूर्वावगतत्वाभिधानं तद्भावा

य निष्ठाप्रत्ययस्य भूतत्वार्यकत्वानुसरणं चायुक्तम् । न च मनोवृत्तिरूपज्ञानव्यावृत्तये तदिति वाच्यम्, भूतत्वाभिधानमात्रेण तदव्यावृत्ते, अनादित्वस्य च निष्ठाप्रत्ययावाच्यत्वात्, ब्रह्मरूपज्ञाने उक्तभूतत्वाभावाच्च । यत्तु विशेषानुक्त्या अनादिसोऽवगतमित्युक्तं भवतीति, तदमत्, शब्दप्रयोगस्यैवावधित्वेन भानस्य व्युत्पत्तिरिति तद्वत्तया विशेषानुक्त्यासिद्धे, यदा हि क प्रयुज्यते तदधिकरणकालमुत्तिष्ठ सप्रतियोग्यव्युत्पत्तिकस्वस्यैव तदर्थत्वात् । तथापि 'तदेवतंम्' इत्यादिस्थले जीवज्ञानव्यवच्छेदानुपपत्तेश्च । तथा च यथाकथञ्चिद्विषयित्वाद्यर्थलाभो न मुख्यया धृत्येति स्थिते अनिष्टादौ प्रयुक्तानामनृतादिपदानां रूढित्यागे हेत्वभावात्प्रैतदुक्तम् । प्रह्मणि प्रयुक्तस्य आतशब्दस्य तु कश्चिद्दूदित्यागो न दोषाय, अन्यथा 'आतश्च सत्यं परं प्रह्म' 'तदेवतं तदु सत्यमाहु' इत्यादौ सत्यादिपदेन पौनरुक्त्यापातात् । वस्तुतस्तत्रापि 'यो होता सोऽव्ययं' इत्यादाविव प्रथमपदानुरोधेन द्वितीयस्यैवार्थान्तरकल्पना युक्ता । एतेन परिणामादनृतस्य प्रकृत्यादीनामित्यपि निरस्तम् ॥

एवम् 'यद्यन्योऽस्ति परं कोऽपि मत्तं पार्थिवमनन्दन । तदेवोऽहमयं चान्यो वक्तुमेवमपीष्यते । यदा समस्तदेहेषु

पुमानेको व्यवस्थित । तदा हि को भवान् सोऽहमित्येतद्वि-
 फल वच । त्व राजा शिविका चेय वय वाहपुर सरा । अय-
 च भवतो लोको न सदेतन्नृपोच्यते' इत्यत्र सच्छन्दस्य अप-
 रिणामिपरस्वे देहशिविकादीना परिणामित्वेऽपि ततो विच्छ-
 णत्वेन सर्वानुभवसिद्धतया त्वदभिमतस्य जीवस्यैवाहशब्दवा-
 च्यस्यैव सत्त्वेन अयमस्मीति वक्तुं शक्यतया तादृशवच-
 नवैकत्योत्तेरसगतत्वापत्तेः । मन्मते देहादेरसत्त्वादहमस्मीति
 वक्तुमशक्यत्वादहकारास्पदस्यापि तादृशत्वात्रिरुपाधिकात्म-
 तत्त्वस्य चानहकारत्वात्प्रष्टुं तत्रापि भस्तीति सदशमात्रस्यास-
 दिग्धत्वात्सोऽहमस्मीति निर्देशायोग्यत्वं स्पष्टमेव । कर्तृत्वाद्यु-
 पलक्षितं शुद्धचैतन्यं तु सर्वानुगतमितरक्याशुत्तत्त्वमर्थविषयक-
 प्रश्नप्रतिवचनविषयो न भवति । त्वपदेनापि शुद्धचैतन्यविष-
 क्षायाम् 'यद्यन्योऽस्ति' इत्यादिकमपि त्वया कथमुपपादनीय-
 म्, 'मत्त' इत्यत्रात्मच्छन्दन जीवपरिमहे तस्मादन्यस्य पर-
 मात्मन सत्त्वेन तन्निषेधायोगात् । शास्त्रदृष्ट्या अन्तर्यामिप-
 रिमहे स्वान्तर्याम्यपेक्षया उत्कृष्टस्यान्यस्याभावेऽपि स्वस्य
 अयमहमित्युपदेशे किं बाधकम् । एतेन सच्छन्दस्य शु-
 भवाचितामुपेत्य प्रकृत्यादीनाम् असत्पदप्रतिपाद्यत्वोपपादन-
 मपि निरस्तम्, तस्यात्यन्तासगतत्वात्, 'वृक्षादाहस्तवश्रेय

शिथिका त्वदधिष्ठिता । क पृथुसंज्ञा याता स्याद्भारुसंज्ञायवा
नृप' इत्युपक्रम्य, 'एवं छत्रशलाकानां पृथग्भावो विमृश्य-
ताम् । क यातं छत्रमित्येष न्यायस्त्वयि तथा मयि' इत्या-
दिना कारणव्यतिरेकेण कार्यसत्तां निराकुर्वता असत्त्वहे-
तूपपादकोत्तरसंदर्भेण विरोधात् । 'यदमे रोहिरूपं तेजसस्त-
द्रूपं पञ्चदुष्टं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य अपागादग्नौमित्रं
प्रीणि रूपाणीत्येष सत्यम्' इति श्रुत्युक्तरोत्यैव चात्र भग-
वता पराशरेणोपबृंहितमिति ज्ञानुमेयश्रुतिमूलकत्वमेतस्य ।
परिणामादिविक्रियाशून्यस्य परमार्थतोपपादनं च परि-
णामित्वादिना परिच्छिन्नत्वप्राप्त्या वेदादेरसत्तोपपादनाय;
न त्वपरिणामित्वं सत्पदार्थे इति बोधनाय, प्रसिद्धातिक्रमे
हेत्वभावात्, असति हेतावनेकार्थताया अन्याय्यत्वाच्च । एवम-
सद्बुद्धिगम्यत्वाज्जगतोऽसत्त्ववचनमित्यप्युक्तं छत्रणाद्या-
पत्तेः, चकरीत्या संदर्भविरोधाच्चेति । एवम् 'भ्रान्तिज्ञानेन
पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः । ज्ञानस्वरूपमस्त्रिलं जगदेतद-
शुद्धयः । अयस्वरूपं पश्यन्तो भ्रान्त्यन्ते मोदसंग्रहे । ये तु
ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽस्त्रिलं जगत् । ज्ञानात्मकं पश्यन्ति
त्वद्रूपं परमेश्वर' इत्यादिस्मृतयोऽप्यनिर्वाच्यतां जगतोऽनु-
गृह्णन्तीत्यन्यत्र विस्तरः । एषमुपपत्तिराहितत्वान्न्यायात्तु गृही-

तश्रुतितन्मूलकस्मृतिसदृशकोटिविरुद्धत्वात् धातोरिति धातु-
 व्याख्यानपदनिर्देशात् अनृतं परिणामतः प्रकृतिः प्राकृतं
 प्रोक्तमित्येकस्मिन् पदार्थे विवक्षितार्थनिबन्धनाशक्तेः पूर्वा-
 वगतवरसदेत्यत्र सदा स्थितिरुक्ता भवतीति विवक्षितार्थमनु-
 क्त्वा अवगतवदित्यनुपयुक्तवतिनिर्देशात् परमानन्दस्वरूपत्वे-
 न ब्रह्मणः सत्पदार्थतानिर्वाहकशुभत्वानुक्त्या प्रकमभङ्गान्म्य-
 नतापत्तेश्च ; एवमसतां बुद्धिगम्यत्वादित्यादावप्युक्तदोषात् पु-
 नरप्यसत्पदस्याभिधानेन पौनरुक्त्या च एतानि वचनानि
 श्रीमत्कृष्णद्वैपायनप्रणयनच्छायारहितानि मध्वकुक्कविकल्पि-
 तान्येवेत्युक्तार्थे न्यायतया भागमस्य वा न निर्णायकानि ॥

यानि तु 'असत्यमप्रतिष्ठं ये जगदादुरनीश्वरम्' इत्या-
 दीनि तानि नाद्वैतदर्शनविरोधीनि, असत्यमित्यस्य न मत्वं
 यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या शून्यवादस्य अप्रतिष्ठमिति स्वैर्य-
 निषेधेन क्षणभङ्गवादस्य अनीश्वरमिति ईश्वरनास्तिकवादस्य
 अपरस्परसंभूतमिति स्वभाववादस्य किमन्यत्-अन्यार्थिक वा-
 च्यं काम्यत इति कामः इष्टसद्वेतुकं यस्य यदिष्टं परमा-
 ण्वादि तद्वेतुकम्-इत्यनेन स्वबुद्ध्युत्पत्तिकारणकमित्यवैदिका-
 नामन्येषां च निन्दितत्वेऽपि ब्रह्मवादस्यानिन्दितत्वात् । न
 चासत्यमित्यस्य सत्यभिन्नमित्यर्थमाश्रित्य अद्वैतमतदूषणमपि

तत्र शक्यमुपपादयितुमिति वाक्यम् ; एवं सति त्वदुक्तरीत्या जगदसद्बुद्धिगम्यं वदन्तीति त्वन्मतदूषणस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । यदि च न्यायानुगृहीतश्रुतिविरोधाभैवमित्युच्यते, तर्हि तुल्यं प्रकृतेऽपि ; प्रसिद्धचतिक्रमे बीजाभावे ददादृत-स्मृत्यन्तरे तवापि तुल्य इत्यन्यत्र विस्तरः । यत्तु काम इति तत्कारणमविद्योपलक्ष्यते इति, तदसत् ; मतान्तरानिरासेन न्यूनताप्रसङ्गात् । यच्च सत्यं न चेत्किमसदेव परस्परसंभूतं न चेत् किं नित्यं स्वतो वा जातम् ? आद्यभ्योत्तरमन्यदिति, सदसद्भ्यामिति शेषः ; द्वितीयस्योत्तरं कामहेतुकमित्यपठ्या-क्यानम्, तदसत्, सदसद्भ्यामित्यप्याहारे मानाभावात् ; किंपदास्वारस्याच्च ; अपरस्परसंभूतस्वस्याविद्याहेतुकत्वेऽपि व्याधाताच्च । यदप्यप्रतिष्ठमित्यत्र अप्रतिष्ठापदस्य ज्ञानोच्छेद्य-मित्यर्थवर्णनं तदुद्वेगार्थमिति स्पष्टमेव ॥

नन्वेवमपि दृश्यत्वादिभिर्विषयादेरनिर्वाच्यत्वं न साध-यितुं शक्यम्, आत्मन्यनैकान्स्यात् ; तस्य दृश्यत्वानभ्युप-गमे तदज्ञाननिवर्तकान्तराभावेनानिमोक्षप्रसङ्गः ; एवं जड-त्वमपि प्रमादभिन्नत्वं प्रक्षय्यनैकान्तिकं प्रमातव्येऽसिद्धं च ; परिच्छिन्नत्वमभावप्रतियोगित्वं तच्च प्रक्षय्यप्यस्ति प्रपञ्चस्य सद्विबक्षणत्वाभ्युपगमात् ; किं च मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे अ-

गत सत्यत्वापत्तिः , सत्यत्वे अद्वैतहानिरिति चेत् , न ,
 स्वविषयविषयकज्ञानावाध्यदृग्विषयत्वरूपदृश्यत्वस्य हेतूकर-
 णेन आत्मनि व्यभिचारानवकाशात् । न च स्वविषयविष-
 यकज्ञानावाध्यदृग्विषयत्वस्य परे परमात्मन्यभ्युपगमासौ
 व्यभिचारः सुशकोद्भावन इति वाच्यम् , निर्विशेषप्रकणः सौ
 सद्दिविक्तताभ्युपगमेन स्वरूपा व्यभिचारोद्भावनायागात् ।
 अस्मद्वीत्या च हेतोरवासत्वात् सुवरा तच्छब्दानवकाशः ।
 आनन्दतीर्थीयः प्रति सद्दिविक्ततामात्रसाधनेनाप्यस्मदिष्टसि-
 द्धेः । एष चिद्विषयत्व वा दृश्यत्वम् , तच्च न ब्रह्मणि
 अत्यन्ताभेदे सषन्धानभ्युपगमात् । न च नित्यातीन्द्रियस्य
 सिद्धिः , अस्मन्मते अधिष्ठानवित्तादात्म्यरूपस्य चिद्विषय-
 त्वस्य सर्वदृश्यसाधारण्यात् , परमतेऽपीश्वरसाक्षिवेद्यत्वस्य
 सार्वत्रिकत्वात् । आत्मनि व्यभिचारश्च पूर्ववद्धारणीयः ।
 अथवा परमात्मातिरिक्त सर्वमस्वतन्त्रमित्याकारकयत्किंचिद्वी-
 व्यक्तिः तद्व्यक्तित्वेन निवेश्य तद्विषयत्वविवक्षणीयम् । यद्वा
 सत्यादिपदतात्पर्यविषयाविषयकदृग्विषयत्व दृश्यत्वम् । एव
 जडत्वमप्यर्थोपलक्षितप्रकाशान्यत्वम् , न तु प्रमातृभेदयेनो-
 क्तदोषः स्यात् । परिच्छिन्नत्वमपि स्वज्ञानावाध्यभेदप्रतिषे-
 गित्वम् । यत्तु मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे जगतः सत्यत्वाप-

स्तिरिति, तत्र, मिथ्यामिथ्यात्वकत्वमित्यस्य स्वनिष्ठात्यन्ता-
भावप्रतियोगिमिथ्यात्वकत्व मिथ्यात्वात्यन्ताभावो वा यद्य-
र्थस्तदा मन्मते शुक्तिरूपगतमिथ्यात्वमिथ्यात्वानुरोधेन त-
त्रापि तदत्यन्ताभावस्याभ्युपगमात्पारमार्थिकत्वस्यानभ्युपग-
माच्च व्यभिचारात्; मनुकूलतर्काभावे यदिगानैकान्य-
मपि दोष एव । एव पारमार्थिकत्वं यदि मिथ्यात्वाभाव-
स्तदा इष्टापत्तिरेव, धर्म्यधिकसत्ताको मिथ्यात्वात्यन्ताभावो
हेतुमति प्रक्षय्यसिद्ध , प्रतियोग्यधिकसत्ताकश्च विद्यदादा
विष्ट । स्वप्रतियोग्यधिकसत्ताको विवक्षितश्चेत्, प्रक्षय्यस्य
मिथ्यात्वात्यन्ताभावस्य व्यावहारिकत्वे व्यभिचार , पार-
मार्थिकत्वे, प्रक्षय्यतिरेके तदनातिरेके चेष्टापत्तिरेव, मिथ्या-
त्वाधिकसत्ताकतदभाववत्यपि प्रपञ्चे स्वाधिकसत्ताकत्वस-
मानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्य अठ्या-
घातात् । सत्यता हि स्वान्यूनसत्ताकमिथ्यात्ववद्भेद , त-
स्यैवापादने अप्रयोजकता- तद्भेद प्रति तार्किकमते
तदत्यन्ताभावव्याप्यवृत्तितदत्यन्ताभावादेरिव व्याप्यवृत्तित्व-
विशिष्टतदभावत्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणताया अपि
व्याप्यत्वे साधकाभावात्, स्वावृत्तिमिथ्यात्वकत्वादेरुपाधि-
त्वाच्चेत्यादि दिक् । एतेन एकस्मिन् धर्मिणि प्रसक्तयो पर-

स्परविरहयो परम्परविरहव्यापकयोर्वा एकमिध्यात्वे ततोऽन्यदधिकमिति नियमाद्विषयादिगतमिध्यात्वमिध्यात्वे तद्वत् सत्ताया आधिक्यापत्तिरिति परास्तमिति ॥

यस्तु मोक्षदशाया अपरोक्षज्ञानरूपस्य ब्रह्मणो विषयशून्यत्व ज्ञानत्वानुपपत्तिरिति, तन्न, अतीतविषयज्ञानादीनामपि तथात्वापत्ते । न चापरोक्षज्ञान विषयसमकालत्वनियममिति वान्यम्, ब्रह्मात्मकापरोक्षज्ञानस्यापि समारदशाया तत्त्वत्वात् । यदा अपरोक्षज्ञानं तदा तादृशस्य इत्युक्तौ च विनश्यदवस्थशब्दान्निविषयकसाक्षात्कारे व्यभिचारान्, त्वन्मतं जगदत्वादेरप्यनित्यत्वाभ्युपगमान्, मया मुक्तौ कालानभ्युपगमाच्च, यदा यद्विषयकमपरोक्षं तदा न विषय इति नियमबहुक्तनियममन्यानभ्युपगमोऽपि अन्यभावाच्च ॥

नन्ववमपि घट मणित्यास्तभ्यश्रयाधितविषया दृश्यत्वादय इति चेत्, न, प्रत्यश्रयाभ्यमिध्यात्वविरोधिमत्यत्वानिर्गुणे, प्रमाविषयत्वादेरात्माश्रयत्वादिप्रस्तत्वात्, चक्षुराद्ययोग्यत्वाच्च, कालसंबन्धस्वरूपसत्तादेर्मिध्यात्वाविरोधित्वात्तात्त्विककालसंबन्धस्यात्माश्रयकबलितत्वात् । एतेन सत्त्वमयण्डोपाधिरित्यपि प्रत्युक्तम्, मिध्यात्वाविराधित्वान् । अत एव जाति

विशेष सत्तेत्यपि न, जात्यादीनामसत्त्वप्रसंगात्, एकाकार-
प्रतीतौ सव-धवैलक्षण्यकल्पनस्यायुक्तत्वाच्च, प्रकृते क्षत्यभा-
वाच्च । उक्तमिथ्यात्वाभावस्तद्वद्भेदयो अतीन्द्रियघटितधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन गुरुत्वाद्यभावतदवच्छिन्नभेदवद्प्र-
त्यक्षत्वाच्च ॥

एतेनोपजीव्यत्वात्प्रयत्नेन प्रत्यक्षेणानुमानस्य बाध इत्यपि
निरस्तम्, यदक्षे उपजीव्यतर तस्यानुपमर्दात् । न च ध-
र्म्यादे पारमार्थिकत्वमनुमानेनोपजीव्यते, किं तु तत्स्वरू-
पमात्रम् । तदुक्तमाचार्यवाचस्पतिभिः — उत्पादकाप्रतिद्व-
न्द्वत्वादिति । प्रत्यक्षमपि चन्द्रप्रादेशिकत्वमागमेन युक्त्या
च बाध्यते । यत्तु चन्द्रप्रादेशिकत्वादिविषय प्रत्यक्ष दूरत्वा-
दिदोषनिश्चयादपरिहितम्, घट सन्नित्यादिप्रत्यक्ष च परी-
क्षितम्, तज्जनकदोषानिश्चयादिति, तन्न, प्रकृत प्रत्यक्षजनक-
दोषस्याविद्यादिरूपस्य श्रुत्यादिना नभावनोत्तरमेव अनुमा-
नप्रवृत्तेः । न च जगतोऽज्ञानजन्यत्वे प्रमाणाभाव, 'माया
तु प्रकृतिं विधात्' 'जीवेशौ अभासेन कराति माया चा-
विद्या च स्वयमेव भवति' इत्यादिश्रुतिभिस्तत्सिद्धे ॥

न च जगतो मायिकत्वे मायीश्वरसाक्षात्कारविषयत्वा-
नुपपत्तिः, 'न च मायाविना माया दृश्यत' इत्युक्तेरिति

वाच्यम् ; प्रतियन्धामिदं, 'ततो मायां परां चक्रे देवशत्रुः
 प्रतापवान् । मिहान व्याघ्रान् वराहांश्च नरक्षूनृक्षवानरान् ।
 मुमोच धनुरायम्य प्रद्युम्नम्य रथोपरि । गान्धर्वाग्नेण चि-
 ष्छेद सर्वास्तान् खण्डशस्तदा । प्रद्युम्नेन तु सा माया हता
 तां वीक्ष्य शम्बरः । अन्या मायां मुमोचाथ दानवः क्रोध-
 मूर्च्छितः । निहता इमिमायां तु ता ममीक्ष्य महासुरः ।
 सैर्ध्मा मायां महातेजाः सोऽसृजदानवेश्वरः । सिद्धान्विद्रा-
 वितान्द्रुष्ट्वा माययाष्टापदेन वै । शम्बरश्चिन्तयामास ' इति
 मायिनोऽपि मायाद्रष्टृत्वस्य महामारतादावुक्तत्वात् । न
 च साक्षात्कृततत्त्वस्य परमेश्वरस्य जगत्प्रतीतिरनुपपन्नेति
 वाच्यम्, ईश्वरीयाधिष्ठानमाक्षात्कारस्य स्वप्रकाशशुद्धचैत-
 न्यात्मनो अविद्याविरोधित्वाभावात्, विस्तृत चैतदन्यत्र ।
 न चैवमीश्वरस्याज्ञत्वापत्तिः, साधकाभावात् धर्मिप्रादुक्-
 मानविरोधाच्च ; 'न च मायाविर्तो माया दृश्यते विश्व-
 मीश्वरः । सदा पश्यति तेनेदं न मायेत्यवधार्यताम् ।
 अपरोक्षदृशो मिथ्यादर्शनं न कचिद्भवेत् । सर्वोपरोक्षविद्वि-
 ष्णुर्विश्वदत्तज्ञ तन्मृषा ' इति पद्यद्वयस्य ब्रह्माण्डपुराणान्तर्गतेः
 प्रामाणिकत्वेऽपि, 'ज्ञानस्वरूपमेवादुर्जगदेतद्विचक्षणाः । अ-
 र्थस्वरूपं भ्राम्यन्तः' इति ; 'तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किं-

चित्कचित् कदाचिद्विज विश्वरूपम् ' । द्वैतिनोऽतध्यदर्शित ' ।
 'अहं हरिं सर्वमिदं जनार्दन ' ' स वासुदेवो न यतोऽन्यद-
 स्ति ' इत्यादिश्रुत्यनुगृहीतस्मृतेशतविरुद्धत्वेन अनपेक्षत्वात् ।
 ' ईशोऽनीशो जगन्मिथ्या न पूज्यो गुरुरित्यपि । एक
 आत्मा पर ब्रह्म तद्भावो मुक्तिरित्यपि । एवमादिविरुद्धानि
 वचनान्यथ युक्तयः । प्रमाणैर्बहुभिर्ज्ञेया आभासा इति
 वैदिके । वेदवेदानुसारेण विरोधेऽन्यार्थकल्पना । इतराणि
 विरुद्धानि प्रलम्भभ्रमजान्यवि' इत्यादि व्यासस्मृतिरिति
 परोदाहृत पक्षजातमपि न प्रामाणिकम्, प्रसिद्धव्यासस्मृ-
 तावतुप्रलम्भात् अन्यस्मृति-याक्यामृभिः काव्यनुदाहृतत्वाच्च ॥

‘ असत्यमप्रतिष्ठ ते जगदादुरनीश्वरम् । अपरस्परसंभूत
 किमन्यत्कामहेतुकम् । एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबु-
 द्ध्यः । प्रभवन्त्युपकर्माण क्षयाच्च जगतोऽदिता ' इति
 भगवद्गीतावचनं तु न विरुद्धम्, असत्यमित्यद्य न सत्य
 वस्तिमिति व्युत्पत्त्या निस्तस्त्वपरत्वात् तस्य च शून्यवाद एव
 संगते, ' भावा अणभ्रयिण एव निरात्मकाश्च ' इति तद-
 भ्युपगमात्, अत एवानीश्वरत्वमपि तस्योक्तम् । न च बहुव्रीहे-
 स्तत्पुरुषो दलीयानिति वाच्यम्, प्रसिद्धानुवादे अस्य अविनि-
 गमकत्वात् । अन्यथा अपरस्परसंभूतत्वाच्चभिधानासंगते ॥

■ च शून्यवादान्मायावादस्याविशेष , सतो जगन्नोत्पद्यत इति तदभ्युपगमान् । अन्यथा बौद्धैरमतोऽर्थक्रियाकारित्वानभ्युपगमेन असत् सदुत्पत्त्यभिधानविरोधात्, स्थिरस्यापि हि कारणत्वे युगपत्सर्वोत्पत्त्यादिप्रमङ्गान् सह कारिविरहस्य कार्यानुत्पत्तिप्रयोजकत्वे क्षणभङ्गवार्तोच्छेदापत्तेः । अभ्युपगम्यते हि शून्यवादिनापि क्षणभङ्गः । प्रसिद्धचैतदात्मतत्त्वविवेकादौ । तार्किकशिरोमणिनाप्युक्ताहृतम्—
 ‘नैरात्म्यदृष्टिं मोक्षम्य हेतु केचन मन्वते । आत्मतत्त्वधिय त्वन्ये न्यायवेदानुमारिणः ’ इति । आत्मतत्त्वविवेकऽपि—
 ‘अस्तु तर्हि शून्यतैव परम निर्वाणमिति चेन्, न, सा हि यद्यभिद्धा कथं तदवग्रहं विश्वम्, परतश्चेत्त्रिद्धा, परोऽप्यभ्युपगन्तव्यः, स च परो यदि संप्रतिरव, विश्वं शून्यतयोर्न कश्चिद्विशेष इति कथं तदप्यवशिष्यत, असंप्रतिरूपश्चेत्परः परत एव मिद्धावनवम्था स्वयमभिद्धश्चेत्कथं शून्यत्वमपि माधयत् स्वतः मिद्धश्चेत्यायातोऽमि मार्गेण । तथाहि— स्वतः मिद्धतया तदनुभवरूपम्, शून्यत्वादेव न तस्य कालपरिच्छेद इति नियमः, अत एव न देशावच्छेद इति व्यापकम्, अत एव तन्निर्धर्मकमिति विचारास्पृष्टम्, तस्य धर्मधर्मिभावमुपादाय प्रवृत्तेः, अत एव च तस्य

विशेषाभाव इति अद्वैतम्, प्रपञ्चस्यापारमार्थिकत्वादेव निष्प्रतियोगिकमिति विधिरूपम्, अविचारितप्रपञ्चाक्षेपात्तु शून्यमिति व्यवहार, तथापि प्रपञ्चशून्यानुभवमात्रस्य प्रपञ्चेन क सन्ध, न च नाय प्रकाशत इति चेद्वस्तुतो न कश्चित्, सपुत्या तु गगनगन्धर्वनगरयोराधाराधेयभाव इव विषयविषयिभाव, स च यथा नैय्याधिकै समर्थ-
यिष्यते तथैव, वेद्यनिष्ठस्त्वसावस्मिन् दर्शन इति विशेष, भविष्येव हि तथा तथा विवर्तत यथानुभवीयतया व्यवदि-
यते, तत्तन्मायोपनीतोपाधिभेदाच्चानुभूतिरपि भिन्नेव व्यवहा-
रपथमवतरति गगनमिव स्वप्रदृष्टपटकटाहकोटरकुटीकोटि-
भिः । तदास्ता तावत्किमाद्रैकवणिजो बहिरचिन्तयेति । तस्मा-
दनुभवव्यवस्थितावनात्मापि स्फुरतीत्यवर्जनीयमिति प्रवि-
श पानिर्वचनीयक्यातिकुक्षि तिष्ठ वा मतिकर्दममपहाय न्या-
यानुसारेण नीलादीना पारमार्थिकत्वे — इति । यदि स्वप्रका-
शात्मवादोऽपि शून्यवाद स्यात् तर्ह्येयातोसि मार्गेणेत्यसंगत
स्यात्, तस्योक्तमार्ग एव सुस्थितत्वात्, अनिर्वचनीयस्या-
तिकुक्षिप्रवेशे नियोगानुपयोगाच्च, तत्रैव प्रविष्टत्वात् । अत एव
'नासतो दृष्टत्वान्' इति भगवान् सूत्रकार अमत कायोत्पा-
दकत्व निराचकार । शून्यस्य परमार्थसत्त्वे तु कथमसत

इत्युक्तिः संगच्छेत । 'नामाव उपलब्धे' इत्यत्र च वाह्यार्था-
 लीकता निराचकार । 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' इत्यप्रापि
 जगन्निस्तरवम् तर्कपीड्यत्वात्स्वप्नवदित्युक्ते स्वप्नादेर्दृष्टा-
 न्तस्यापि निस्तरवतारूपसाध्यविरुद्धधर्मवत्त्वान् स्वप्नादिव-
 दिति दृष्टान्तो न युक्तः, तत्राप्यारोप्याधिकसत्ताकमधिष्ठान-
 मन्तरेण निरधिष्ठानकभ्रमानभ्युपगमादिति पर्यवसितार्थः ।
 'द्वे सत्त्वे समुपाभित्य बुद्धानां धर्मदेशना' इति धर्मकीर्ति-
 वचनं तु एकेनैव बुद्धेन सत्यक्षणिकविज्ञानवादः अनिर्वा-
 न्यक्षणिकविज्ञानवादश्च परस्परविरुद्धौ कथं प्रदर्शितावित्या-
 शङ्क्य अधिकारिभेदेन तद्देशनोपपत्तिप्रतिपादनपरम्, उक्तं हि
 तेनैव—'देशना लोकनाथानां श्रोतृचिन्तवशानुगा' इति । ए-
 तेन प्रसिद्धप्रामाणिकग्रन्थेष्वनुपलभ्यमानं स्वप्रकाशपरमार्था-
 नुभवात्मकत्वं शून्यस्य शून्यवादिसमवमिति, तच्च 'सत्त्वं तु
 द्विविधं प्रोक्तम्' इति तद्वचनैरेवावगम्यत इति च परोक्तम-
 श्लेष्यमेव ॥

ननु प्रत्यक्षबाधाभावेऽपि श्रुत्यैव बाधोऽस्तु । तथा
 हि— 'विश्वं सत्यं मघवानां युवोरिदापश्चन प्रमिणन्ति घृत-
 वाम् । अन्धेन्द्राग्रद्वयस्वती इविर्नोअ युजेव वाजिना जि-
 गातम्' इति ऋक्संहिताद्वितीयाष्टकवाक्येन देवप्रमितत्वरूप-

तात्पर्यलिङ्गसद्वृत्तेन विश्वसत्यतायोधनादिति चेन्न, तत्र हि
 'विश्व सत्यम्' इत्यनेन विश्वपरमार्थत्वाबोधनात् । तथा हि—
 हे इन्द्राग्रक्षणस्पती मघवाना धनवन्तौ, मघमिति धननाम,
 विश्व सर्व सत्य सद्गुणत्वात्कर्मफलस्यावश्यभावित्वाद्वा कर्म
 युवोरित् युवयोरेव युवामेवोद्दिश्य सर्वाणि कर्माण्य-
 तुष्टेयानीत्यर्थं , आपो ऋषापनर्हीलदेवता, च न— इत्येतत्पद
 द्वयसमुदाय , 'न हि देवो न मर्त्यो महस्त्व ऋतु पर ' इत्या-
 दौ न हीति शब्दवत् 'ददाति मघ यादुरी' इत्यादौ यादु-
 रीत्यादिवच ऐक्यसमव्यापकसंप्रदायसिद्धम्, वा युवो
 मघ सकल्प वा न प्रमिणन्ति न हिंसन्ति, मीह् हिंसाया
 ऋष्यादिक , किं त्वनुमोदन्त इति यावत्, न अस्माक हवि
 र्दभ्यादिकमन्न चरुपुरोडाशादिक चाशाभिलक्ष्य वा वाजिना
 वेगवन्तौ भ्रष्टाविव युजा युक्तौ सन्तौ जिगात्त दधयजनमाग
 ऋतम् इत्येतदर्थत्वेन स्तुतिपरस्यैतद्वाक्यस्य विश्वसत्यत्वे ता-
 त्पर्यमावात् ॥

‘शाकमना शाको अरुण सुपर्ण आया मह शूर
 सनादनीळ यधिकेव सत्यमित्तममोष वसु स्पर्हंसुत
 जेतोत दाता’ इत्यस्यापीन्द्रस्तुतिपरतया विश्वसत्यत्वे न
 तात्पर्यम् । तथा हि— शाकमना शकमैव शाकम तेन

शाकमना वलेन शाकं शक्तं स्वशक्त्यैव कर्तुं शक्तं अरुण
 अरुणवर्णं. सुपर्णः पक्षीव आगच्छतीत्यध्याहारः उपसर्ग-
 श्रुतेः, यो महो महान् शूरः विजान्त सनात् पुराणं अनी-
 लं अनीलं नीलस्थाकर्ता, न हीन्द्रोऽग्निवत्कुत्रचिदपि यज्ञे
 नीलं करोतीति एव सुपर्ण इत्यादिरूपकं नेन्द्रमाह, स इन्द्र
 इदमिदानीं कर्तव्यमिति यच्चिकेत जानाति तत्सत्यमित्सफल-
 मेव न मार्गं न निष्फलं म्पाई स्पृहणीयं वसुधेन जेता जयति
 शत्रुभ्यः सकाशान् चत अपि च दाता ददाति च स्तोतृभ्यः,
 जेता दातेति तृणं, तेन 'न लोकः' इत्यादिना पृथीप्रतिषेधः,
 न च 'विश्वं मयम्' इत्यादौ सत्यशब्दस्याप्रसिद्धार्थता, 'यो
 वै धर्मः सत्यं वै तत्तन्माद्धर्मं वदन्तमाहुः सत्यं वदति' इति
 श्रुतौ धर्मशब्दस्य सत्यशब्दार्थत्वोक्तेः । न च वैदिकलौकि-
 कप्रसिद्धिभ्यां सत्यशब्दस्य परमार्थपरतैव युक्तेति वाच्यम्,
 अन्यपरवाक्ये प्रमाणांतरविरुद्धार्थपरतायाः अयुक्तत्वात्,
 उपरुमादिमममतात्पर्यालिङ्गमचिवस्याद्वैतवाक्यस्यैव यल्लव-
 द्वात् । एव पश्यान्वस्य 'महतो महानि सत्यासत्यस्य
 करणानिवोचम्' इत्यत्रापि सत्यपदं सफलपरमेव, सफलेऽपि
 'सत्यसकल्पः' इत्यादौ तत्प्रयोगात् । 'सत्यो ह्यस्य महिमा'
 इत्यादौ 'स्वमहिम्नि प्रतिष्ठितः' इत्यादाविव महिमशब्दस्य पर-

मानन्दादिरूपस्वमहिमपरत्वात् परमार्थत्वरूपं सत्यत्वमपि
विवक्षितुं शक्यम् ; महिमशब्दस्य जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वपरे तु
सत्यपदं मफलपरमेव ॥

‘कविर्मेनीषी परिभूः स्वयंभूर्योथातध्यतोऽर्थान्वयवधा-
च्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः’ इत्यत्र यतः कविः कान्तम् अतीतं
सर्वं दृष्टवान् यतश्च मेनीषी मनसा ईष्टे ऊर्ध्वोदङ्गुशलः
र्षेर्तश्च पूर्वसृष्टविरुद्धमिच्छतामसुराणां परिमवसमर्थः यतश्च
स्वयमन्यनैरपेक्ष्येण पूर्वसृष्टप्रकारेण जगद्भावनसमर्थः ततो
हेतोः याथातथ्यतः यादृशतादृशभावं प्रतिसंवाद्य व्यवधा-
दित्यर्थः । परमते तु तथागत इत्यादौ तथाशब्दस्यैव सत्या-
र्थकताया अमरटीकादौ उक्ततया यथाशब्दस्य तद्वितस्य
च वैयर्थ्यं स्यादित्यन्यत्र विस्तरः । ‘मध्यमन्तगुणे-
ऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे । यदासीत्तत एवाद्यः स्वयंभूः
समभूदजः’ इत्यादिना हिरण्यगर्भजनकत्वोक्तेः, ‘उत्तमः
गुरुपरस्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य वि-
भर्त्यव्यय ईश्वरः’ इत्यत्र निम्बिलक्षराक्षरविलक्षणत्वोक्तेश्च ।
नास्मन्मतप्रतिकूलता, भगवतः क्षराक्षरविलक्षणतायां तत उत्त-
मतायां चाविवादान् ; संसारिजीवस्वरूपमपेक्ष्यातिरिक्तस्य,
अशनायाचतीतरयापेक्षमहाक्षरादिभेदस्य निरतिशयस्वप्रका-

शपूर्णानन्दलक्षणस्य निखिलकारणस्य परमात्मनो अस्म-
दिष्टत्वात् ॥

हेयप्रत्यनीकगुणाश्च भगवदभिज्ञा एव केचिद्विद्यावशा-
द्विभ्रतयावभासन्त इति न तत्प्रतिपादकागमविरोधः । कादा-
चित्का कर्तृत्वादयश्च मायोपाधिका , तानेतानवलम्ब्य सगु-
णवादा प्रवर्तन्ते । न च 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति
गुणानां स्वाभाविकत्वाभिधानविरोधः , 'स्वाभाविकी' इत्यस्य
स्वभावभूता इत्यर्थकत्वेऽपि ज्ञानानन्ददिवदाविशकभेदवत्त्वे-
नापि च स्वरूपानतिरेकेण तद्विरोधात् । इयाम् तु विशेष-
त्वन्मते ब्रह्मणस्तदभिज्ञानां तद्गुणानां च विशेषोऽभ्युपगम्यते
मया त्वाविद्यको भेद इति । न चैव ब्रह्मण कर्तृत्वादिकमपि
स्वभाव इति कुतो नोक्त्यत इति वाच्यम् , 'तदैक्षत तत्तेजो
ऽसृजत' इत्यतीतत्वादिश्रुतेरनित्या कर्तृता विनानुपपत्तेः । यत्तु
भगवदभिज्ञानामपि क्रियादीनाम् 'एक्षत' इत्यादिना निर्देशो
न विरुध्यते, भर्गाद्यकालेऽव्यक्तस्य सकल्पस्येदानीं शक्त्या-
त्मना अवस्थानाभ्युपगमादिति , तदमत् , शक्तिव्यवयोरप्य
नित्यत्वाभ्युपगमात् । न च शक्तिव्यक्ती अखण्डधर्मा, तथा च
तद्विशिष्टस्य सकल्पादेर्यत्किंचित्कालमवधिष्वेव कालांतरत-
वधिष्वेव चाभ्युपेयते, अतो न विरोध इति वाच्यम् , एतन्न्या-

यस्याम्बरादिष्वपि तुल्यत्वापत्त्या तेषामपि नित्यत्वाभ्युपगमा-
पत्तेः, स्वभावस्याव्याप्यवृत्तित्वविरोधाच्च । न हि कपिसंयोगा-
दिकं वृक्षादेः स्वभाव इत्युच्यते । यथाकथंचित्स्वभावत्वोप-
पादनस्यातिप्रयत्नकत्वात् ; सत्कार्यवादे ह्येतान्यस्य भूतत्वादे-
रभावाच्च । तस्मात्सार्धविकत्वेन श्रूयमाणा गुणाः स्वभा-
वानतिरेकिणोऽन्ये त्वौपाधिका इति न कश्चिद्विरोधः । अनन्ता
गुणाः शुद्धसत्त्वादयो यस्य एवंभूते गुणतो गुणवशा-
दनन्तविग्रहे इत्यपि व्याचक्षते ॥

नन्वखण्डार्थत्वं वेदान्तानामनुपपन्नम् ; तथाहि— तस्मिन्
संसर्गागोचरप्रमितिजनकत्वं संसर्गत्वानिरूपकप्रमितिजनक-
त्वपर्यवसितम् । तच्च न वाक्यस्य युक्तम्, तस्यैकपदा-
र्थेऽपरपदार्थसंसर्गावगादित्वात्, अन्यथा वदद्वयवैयर्थ्या-
पत्तेः इति चेत्, भगवान्— प्रतीतिस्तावद्विशिष्टवैशिष्ट्या-
वगादिनी तदुपलब्धिवैशिष्ट्यावगादिनी चेति द्विविधा । तत्र
आद्या विज्ञेयं विशेष्यं तत्संसर्गं चावगाहते, अन्यथा विशेष-
्यान्वयिनान्वयित्वरूपविशेषणत्वस्यासंभवप्रसङ्गात् । द्विती-
या तूपलब्धनीभूतधर्मं नावगाहते । न चैवमिदं द्रव्यमिति सा-
नस्य द्रव्यत्वोपलब्ध्वावगादिनी घटत्वाद्युपलब्ध्वावगादित्व-
स्याप्यनवायात् अयं घटो न चेत्यादिसंशयविरोधित्वापत्तिरिति

वान्यम् ; तदस्थम्यापि द्रव्यत्वादेर्द्रव्यनिष्ठविषयतानिरूपक-
त्वाङ्गीकारेणातिप्रमङ्गवारणमभवान् । एवं च भेदममर्गकप्र-
त्ययस्थले विशेष्यविशेषणवैशिष्ट्यभानम्यावश्यत्वेऽपि सो-
ऽयमित्याद्यत्यन्ताभेदपरवाक्यस्थले धर्मिमात्रस्वरूपस्यैक्यस्य
ममर्गतया भानकरूपने मानाभावात् तत्तेदंतोभयनिरूपित-
तदाश्रयनिष्ठविषयताशालित्वमात्रमभ्युपेयते, तावन्मात्रेण च
इदंतोपलक्षिते तत्त्वोपलक्षितभेदज्ञानविरोधित्वमप्रत्यूहम् ।
तथा चोक्तवाक्यमेवास्यार्थं प्रसिद्धम् ॥

एतादृशशाब्दबोधे च विशिष्टपरत्वाभावनिश्चयमहकृता-
तदादिपदजन्यतत्तादिप्रकारकोपस्थितिरुक्करीत्या तदुपलक्षि-
तोपस्थितिर्वा शाब्दधीप्रयोजकसामान्यकारणजातसमवहिता
प्रयोजिकेत्यादिक शास्त्रारम्भममर्थने प्रपञ्चितम् । विशिष्टप-
रत्वाभावनिश्चयश्च कचिदन्वयानुपपत्त्या कचिदन्यथा च ।
आद्यया यथा— सोऽयमित्यत्र । तत्र हि तदेतद्देशकालवि-
शिष्टयोस्तदिदंभ्यां परामर्शाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्तावन्न संभ-
वति, इतरविशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेन विशेषणान्तरसबन्धाभा-
वात् ; विशिष्टातिरेके तु भिन्नकालीनविशेषणावच्छिन्न
योर्योगपदस्यैवाभावेन अभेदस्य दूरोत्सारितत्वात्, तत्तेदं-
तयोरेकस्य विशेषणत्वमन्यस्योपलक्षणत्वमित्यत्र विनिगम-

काभावाच्च । द्वितीयेन यथा— प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यत्र ।
अथ हि चन्द्रस्वरूपमात्रस्य पृष्टत्वात्तस्यैव प्रतिवक्तव्यतया
विशेषणांशे तात्पर्याभावात् ॥

यत्तु सोऽपमित्यादौ लोकांशुपपत्तिः, तच्छब्देन तद्देश-
कालसंबन्धसर्वत्र परामर्शादिति, तदसत्, उक्तध्व-
सपरतच्छब्दादिघटितस्थले उक्तानुपपत्तिविरहेऽपि तद्देश-
कालसंबन्धविशिष्टपरामर्शकतच्छब्दघटितोक्तवाक्ये विभि-
ष्टवैशिष्ट्यप्रमायकत्वायोगात्, तावन्मात्रेणैवास्मादिष्टसिद्धेः ।
यत्तु प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादौ न स्वरूपमात्रविषयक-
प्रश्नः, तस्य प्रागेवावगतत्वात्, किंतु विशिष्टविषयक इति,
तन्मन्दम्, चन्द्रश्चन्द्रत्वजातिमान् चन्द्रपदवान्य चन्द्र-
त्वविशिष्टस्यैतरव्यावृत्तिप्रयोजकधर्मवाचेति विशिष्टविषयक-
निश्चयवतोऽपि तादृशप्रश्नदर्शनेन स्वन्मतेऽप्यभिस्तारात् ॥

अथ किंशब्दस्य जिज्ञासिते शक्तिः, जिज्ञासितत्व-
चोद्देश्यवाचकपदसमभिध्याहृतकिंपदस्थले स्वसमभिध्याहृ-
तपदोपस्थाप्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपिततादृश-
धर्मव्याप्यधर्मावच्छिन्नविधेयताशालिबोधविषयकेच्छाविषय-
त्वम्; एवं चोक्तविधज्ञानानां सिद्धत्वेऽपि प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र
इति ज्ञानविशेषस्यासिद्धत्वान्न प्रमादिविरोध इति चेत्,

न, यमापि मयानविभक्तिरूपदान्तरममभिध्यादृतकिंपदम्य
 म्यममभिध्यादृतपदार्थतावच्छेदकतद्व्याप्यधर्मैतदुभयनिरूपि
 ततदाश्रयनिष्ठविषयताशालियोधविषयकेच्छाविषये शक्तत्वा
 दुष्टविषयोधान्तरम्य मिद्वत्वेऽपि प्रकृष्टप्रकाशत्वान्निर्मु
 पितचन्द्रनिष्ठविषयताशालियोधम्य प्रागमिद्वत्वेन प्रभाण
 नुपपत्तेरभावात् । न चैतादृशविषयताशालियोधा न भवदा
 चार्थममत इत्यपमिद्वान्त इति वाच्यम्, मिद्वान्तमग्रहं नृनी-
 यपरिच्छेदे 'अन्ये तु' इत्यादिनैतन्मतस्य दीक्षितभीषरणैरेव
 दर्शितत्वात् । परे तु अज्ञाते किंपदम्य शक्ति, उत्तर
 चाज्ञाननिवर्तकप्रोद्यजनव शब्द, एव चाज्ञाननिवर्त-
 कशक्ते पूर्वज्ञानेष्वमस्त्वात् न प्रभानुपपत्ति, प्रकृष्टप्रका-
 शशब्द इति वाक्यजन्यबाधे तादृशशक्ते सर्वथा न
 प्रतिषेधनानुपपत्तिरिति वदन्ति ॥

एव च 'तत्त्वमसि' इत्यादिवेदान्तमहावाक्येष्वपि ता-
 त्पर्यानुमापकलिङ्गानुरोधादखण्डार्थपरत्वमङ्गीकार्यम् । तथा
 हि— 'उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुत श्रुत भवति' इत्यु-
 पक्रमे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञातम्, तच्च प्रति-
 पाद्यस्यैव परमार्थता विना नोपपद्यते । न हि मतान्तरे
 ब्रह्मविज्ञानेन कथमपि वियदादीना ज्ञातत्वं निर्वहति । सिद्धा-

न्ते तु तत्त्वत इत्यध्याहारेण यस्मिन् श्रुते सर्वं श्रुततत्त्वाभि-
 मं भवतीत्यर्थेलाभाच्चेतनाचेतनानिखिलतत्त्वभूतस्य ब्रह्मणः
 श्रुतत्वेन सन्निर्वहति । न वा तत्त्वत इत्यस्याप्यध्याहार वा-
 च्यकः ; 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इत्यस्य अश्रुतं सर्वं यद्भि-
 न्नश्रुताभिज्ञं भवतीति वाक्यार्थपर्यवसानात् । अध्याहारोऽपि
 न दोषाय, परेणापि यथाश्रुतस्य योजयितुमशक्यत्वात् । फलत
 इत्यध्याहारेण योजने तु ब्रह्मज्ञाननिखिलप्रपञ्चज्ञानयोर्वैत्कि-
 षिदेकफलसाधनत्वस्यानुत्कर्षकरत्वेनोपप्लेपायोगात् ; यावतां
 तत्फलानां ब्रह्मज्ञाननिरपेक्षाणां तेन सिद्धपभिधानायोगान्मो-
 क्षरूपैकफलकत्वस्य काकदन्तादिज्ञाने नितरामदृष्टेः । यथा-
 कथंचित्तदुपयोगाभ्युपगमे चानुत्कर्षकरत्वं सुस्थितम् । तथा
 च ब्रह्मैव जगतस्तत्त्वं न त्वन्यदिति पर्यवस्यति ॥

तमेव चार्थम् ' यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं वि-
 ज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्'
 इत्यादिना गुह्यजिह्विकान्यायेनोपपादयति । तस्य चापमर्थः— हे
 सोम्य, यथा एकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृण्मयं तन्मृत्पि-
 ण्डविकारजतं तत्त्वतो विज्ञातं स्यात् ; शरावादेः उत्कार्यस्य पा-
 रमार्थिकत्वादिदं न युज्यते इति शङ्कां निराकरोति—वाचारम्भ-
 णं वागालम्बनं विकारो नामधेयमात्रं न परमार्थ इत्यर्थः ; अयं

पण्डित इति नाममात्रम्— इत्यादौ तथा दर्शनात्, मृत्तिकेति तन्मृत्पिण्डेत्यर्थः, इतीति प्रकारार्थक इत्यादिकमेवेत्यर्थः, सत्यं पारमार्थिकमिति, एवमुपक्रान्तेऽर्थे सपपत्तिर्दर्शिता । तामेव च प्रकटीकर्तुं निखिलजगन्निमित्ताभिन्नोपादानत्वम् ‘मदेव’ इत्यादिना दर्शितम्, ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्तत्स्य स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो’ इत्युपक्रमाविरोधेन उपमङ्गतम्, अध्यस्तश्चायमेवार्थो नवकृत्वः, अपूर्णं चेदमात्मतत्त्व प्रमाणान्तराप्रसक्ते, फलं च ‘यावन्न विमोक्ष्ये अथ सपत्स्ये’ इति दर्शितम्, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानादेवार्थवादोऽप्यर्थसिद्ध इति । एवं चोपक्रमादितात्पर्यलिङ्गपर्यालोचने ब्रह्मान्यस्य सर्वस्यातादिवक्तृत्वप्रतिसधानात्तत्त्वावेदकत्वेन प्रागवधृतानां वेदान्तानां तन्मात्रपरत्वं सिध्यतीति सर्वं चतुरश्रम् ॥

यत्तु एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य सादृश्यप्राधान्याभ्यामुपपत्ते न प्रपञ्चमिध्यास्वपरमेतद्वाक्यम्, ‘वाचारम्भणम्’ इत्यादेरपि नोक्तोऽर्थः, किं तु मृत्तिकेत्यादि वैदिकमेव नाम धेय नित्यं धार्यं सर्वदा ज्ञातव्यमित्यर्थः । सत्यमित्यस्यार्थाव्यभिचारीत्यर्थः । वाचा वाग्निन्द्रियेणारम्भणं व्युत्पादनं यस्य तत् वाचारम्भणं साङ्केतिकं नाम विकारं विविधप्रकारं प्रकारप्रकारिणोरभेदान् विविधप्रकारवदित्यर्थः । साङ्केतिकनामानि पुरु-

पमतिवैचित्र्येण विविधप्रकाराणि भवन्तीत्यनिव्यानि । न हि नित्यं पुरुषोत्प्रेक्षया भवतीत्युक्तं भवति । तथा च नित्यं द्वयै-
मौत्पत्तिकसंबन्धवत्त्वात् परानपेक्ष प्रधानम् अनित्यं तु कार्त्त-
निकशक्तिमत्त्वात्तदपेक्षमप्रधानं भवतीत्यर्थं पर्यवसितं ।
तथा च यथा प्रधानसंस्कृतज्ञानादप्रधानं साङ्केतिकमपि
ज्ञातार्यमिव भवति तच्छानप्रयाजनप्रयोजकज्ञानविषयो भव-
तीत्यर्थः , एव प्रधानस्य परमात्मनो ज्ञानादप्रधानं ज्ञात-
मिव भवतीति । इदं च 'येनाभुव श्रुतं भवति' इति प्रति-
ज्ञातार्थोपपादनपरं न तु 'यथा सोम्य' इत्यादिदृष्टान्तोपपा-
दनपरम् , प्राधान्यात्परिज्ञानात्प्राकृतज्ञोऽपि पुरुषः । विद्वान्
नित्युच्यते सद्भिरेव नित्यं परात्मविदिति । 'यथा सोम्य'
इत्यादेश्चायमर्थः — यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन तत्सादृश्या-
त्सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यादिति । एव च सादृश्यप्राधान्या-
भ्याम् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपादितं भवति । प्रत्यक्षादो-
क्तव्याख्या तु न युक्ता, एकमृत्पिण्डविज्ञानात्सर्वमृत्तिकारज्ञा-
नायोगाभिरनिकृन्तनिकादृष्टान्ते तस्या अन्त्यावयवित्वेन का-
र्यान्तरानुपादानत्वात् एकपिण्डादिपदानां वैयर्थ्यापत्तेश्च । न
हि सत्यस्य विज्ञानादसत्यस्य विज्ञानम् , शुद्धिकाशने रजत-
ज्ञाननिवृत्तेरेव दर्शनादिति ॥

तन्मन्दं साङ्केतिकनाम्नो गगयांदिरपि विविधप्रकारत्वा-
भावात्; न हि गगरीशब्दः पुरुषमतिवैचित्र्यात् प्रकारा-
न्तरमाप्नोति । पुरुषभेदेन साङ्केतिकाः शब्दाः भिद्यन्त
एवेति चेत्, किं घातः? तावता गगयांदिशब्दानां
रूपान्तरापत्त्यभावात् । विविधप्रकार इत्यस्य विविधार्थको
भवतीत्यर्थाभ्युपगमे संस्कृतस्यापि हयांदिशब्दस्य विविधार्थ-
कत्वात्संस्कृतसाङ्केतिकयोरविशेषः । ननु सत्यमेवैतत् तथापि
साङ्केतिकस्य नानार्थत्वं पुरुषविशेषापेक्षं संस्कृतस्य तु
तदौत्पत्तिकमिति विशेषोऽस्तीति चेत्, तर्हि सापेक्षत्व-
निरपेक्षत्वे एव अप्राधान्यप्राधान्यनिर्वाहके श्रुत्या दर्श-
नीये; न ॥ प्रधानाप्रधानसाधारणं विविधार्थकत्वमित्यहो
श्रुतिव्याख्याननैपुण्यम् । विकारशब्दश्चैवमाधुनिकलक्षणा-
क्रान्तः स्यात् । एवं नामधेयमित्यत्र धार्यं नामेति सा-
ङ्केतिकसाधारणम्, नित्यधार्यता ॥ लक्षणागम्या बाधिता
च । न हि विद्वद्भिरपि नित्यं धार्यते । सत्यमित्यस्यान्यभिच-
रितार्थकपरत्वमपि न विना लक्षणाम्; तत्त्वं च न तावदेका-
र्थकत्वम्, हयांसंस्कृतपदान्यापकत्वात्; पुरुषनिरपेक्षार्थ-
कत्वं तदित्युक्तौ च भवति श्रुतिकचाकर्षणं स्वमनोरथावाप्तये
न तु श्रुतिद्वयानुगुण्याय; अत्रापि च प्राधान्यहेतुः निरपे-

अत्वमेव वाक्यं नान्यदिति । शब्दस्य स्वार्थकत्वे मृत्तिकाशब्द-
स्य स्वरूपपरत्वं निर्मूलम् ; स्वरूपार्थकत्वे च तत्तुल्यानां
मृत्स्नामृदादिपदानां सत्यत्वादवधारणानुपपत्तिरिति संको-
चेन तद्वयनमावश्यकम् । एकेनेत्यादौ एकपदपिण्डपदयोर्वैयर्थ्ये
तथापि दुष्परिहरम् , एकवचनेनैकत्वलाभात् । आत्येकवच-
नशङ्कानिवृत्तिस्तदुपादानफलमिति तु नमापि तुल्यं मयदैवर्ष्यं
च तथाधिकम् । एतादृशविज्ञानस्यानुत्कर्षकारित्वात्प्रकृतानुप-
योगः ; न हि काकदन्तकपिगुदाध्यामपि विज्ञाताभ्यां पदा-
भेत्वाभिधेयत्वादिना तत्सदृशं सर्वं जगन्न विज्ञायते ; अत्य-
न्तसादृश्यस्य च परमेश्वरस्य पञ्चादिषु, किं बहुना ! प्रज्ञा-
दिष्वप्यनुपपत्तेः । तस्मात् परकीयापञ्चारूपानस्य हेयत्वात्
एक एवार्थो रमणीयः । तत्र च यथा सत्यमज्ञविज्ञानात्सर्व-
विज्ञानं तथोपपादितं प्राक् । सिद्धान्ते अन्त्यावयव्यसंप्रतिपत्तेः
नखनिकृन्तनिकादेरापि स्वकार्यशकलाद्युपादानता संभवस्येव
क्षीरावेर्वंध्याद्युपादानत्ववदित्याद्यन्यत्र विस्तरः । एवं च प्रज्ञा-
विरिक्तस्य सर्वस्यानिर्वाच्यत्वात्सर्वमुक्तौ न भेदावस्था-
नशङ्का ॥

किं च मुक्तत्वभेदयोः व्याप्तिमाहकतर्काभावादप्रयो-
जकोऽयं हेतुः । यत्तु यदि मुक्तो भिन्नो न स्यात् तदा तस्य

च । अहिंसा समता तुष्टिस्त्वपो दानं यशोऽपशः ।
भवन्ति भावा भूषणानां मघ एव पृथग्भिधाः । ‘यस्मात्क्षरम-
तीतोऽहमधरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि वेदे लोके च
प्रथितः पुरुषोत्तमः’ इत्यादिभिर्ज्ञानित्वाज्ञानित्वेश्वरत्वेशित-
व्यत्वोत्कृष्टत्वापकृष्टत्वादिभिर्मेदवचनं तस्मात्स्वप्रतिकूलम् ;
आसंसारमीशात्कल्पितभेदस्य जीवस्वरूपस्याभ्युपगमात् स्व-
प्रयोजकाविद्याविकल्पं विना भेदविकल्पायोगात् । ईश्वरानुभव-
गम्यत्वाद्भेदः सत्य इत्यपि न, ईश्वरज्ञानस्य असत्त्वेन शशविषा-
णविषयकत्वाभावे असर्वज्ञत्वापत्तेः ; तद्भावे शशविषाण एव
व्यभिचारात् । पारमार्थिकत्वेन तादृशानुभवगम्यत्व च जग-
त्यसिद्धम् । किं चेशस्य सर्वज्ञत्वमागमेनैव प्राकृतम् । तथा च
तात्पर्यलिङ्गसन्निधेन तेनैवाद्वैतपरमार्थत्वद्वैतमिच्छात्परोर्हटी-
करणे उक्तानुमानस्य प्रमाणबाधः । न चैवमीश्वरस्य भ्रान्त-
त्वापत्तिः ; भ्रान्तिर्हि सद्भिमे तदात्मताप्रत्ययः न तु बाधित-
विषयकप्रत्ययमात्रम्, शशविषाणमसदिति प्रत्ययस्य सुच्छं
न घट इत्यादिप्रत्ययस्य च भ्रान्तित्वापत्तेः, एवं च अनि-
र्वाच्यं जगत्तात्त्विकत्वेनाविषयीकुर्वतोऽनिर्वाच्यत्वेन वि-
षयीकुर्वतश्च भगवतः प्रत्ययस्य भ्रान्तित्वाभावेन तस्य
भ्रान्तत्वापादनायोगात् । जैवास्तु प्रत्यया आरोप्यानात्मक-

मधिष्ठानं तदात्मनावगाहन्ते इति भवन्ति भ्रान्तयः ॥

यस्य 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' इति, 'यदा पश्य पश्यते कृष्णवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म-योनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनं परमसाम्यमुपैति' इत्यादिवचनैर्मुक्तेश्वरयोर्भेदगर्भसाम्योक्तेर्भेदस्य मुक्तिकालीनत्वावगमात् पारमार्थिकत्वमिति, तदपि मन्दम्, समान एको धर्मो येषां ते सधर्माणं तेषां भावः साधर्म्यमिति व्युत्पत्त्यादरे भेदाप्रतीतेः, समानाधिकरणसमानजातीयेत्यादौ समानशब्दस्यैकस्मिन्नपि प्रयोगबाहुल्यात्, निरञ्जनसाम्यमुपैतीत्युक्त्यैव निरञ्जनत्वादिना साम्यलभ्यात्, परमपदवैयर्थ्यप्रसङ्गेन परमसाम्यस्याभेदरूपताया एव वाक्यत्वाच्च । 'परेऽव्यये सर्वे एकीभवन्ति' 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'मङ्गावायोपपद्यते । तद्भावभावमावन्नस्ततोऽसौ परमात्मना । भवत्यभेदो भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेन् । विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तकं करिष्यति' इत्यादिश्रुतिस्मृतिज्ञतानुरोधोपाध्यायस्य ग्राहत्वान् । न चैतानि वाक्यानि सादृश्यादिगीर्णार्थपरतया नैवानि, स्वरस्यहाने हेत्वभावात्, स्वतः प्रमाणे

प्रमाणान्तरानुसरणनैष्कस्यात्; पौरुषेयं हि वाक्यं दाढ्योय
संवादमपेक्षते न निर्णीततात्पर्यको निर्दोष भागम इति ॥

ननु भेदमिध्यात्वानुमानादिकं प्रमाणं न वा, आद्ये, मि-
ध्यात्वादेस्त्वारिक्त्वापत्तिः; द्वितीये भेदत्वारिक्त्वापत्तिरिति
चेत्, न, भेदमिध्यात्वानुमानादेरनिर्वाच्यभेदबोधकत्वेन ता-
रिक्त्वप्रामाण्यशून्यत्वेऽपि भेदसत्त्वापादकामावात् । मिध्या-
मिध्यात्वकत्वेन तदापादनं च प्रागेव निरस्तम् । यत्तु भेदप्र-
त्ययो यथार्थः, भेदमिध्यात्वप्रत्ययस्यायथार्थत्वात्; न चात्र हे-
तुमाध्ययोर्बन्धधिकरणत्वं दोषः, सद्धि पक्षधर्मताविषटनाभ्यामि-
विषटनाद्वा अतिप्रसङ्गाद्वा दोषः स्यात् । नायः, पक्षधर्मताया
अनावश्यकत्वात्; स्वयमसिद्धं कथं साधयतीति चेत्, न धूमो-
ऽसिद्धं किं तु पक्ष एव; तत्रासत्कथं तत्र साधयतीति चेत्,
अथ तत्र सत्कथं तत्रापरं साधयेत्; दर्शनादिति चेत्, समम्,
दृश्यते हि चक्रधमाकुलाबासस्यनुमानम्, तद्वान् देशः पक्ष
इति चेत्, किमेवं लौकिकी प्रतीतिः, अतः पक्षधर्मतावश्यंभा-
वादित्यं कल्प्यते ! नायः असिद्धेः; न द्वितीयः परस्पराभय-
प्रसङ्गात् । किं च रसाद्रूपानुमाने यादृशी पक्षधर्मता न तादृ-
शी धूमादग्न्यनुमाने; तत्र यथा यथादर्शनं व्यवस्था तथा
कचित्पक्षधर्मता कचिन्नेति व्यवस्था किं नाधीयते । न

द्वितीयः, चक्रभ्रमणादौ वैयधिकरण्येऽपि व्याप्तिदर्शनात् । किं च धूमादग्न्यनुमाने यदि समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिः तदा धूमदर्शनात् तदवगमभागे वद्व्यर्थिनः प्रवृत्तिर्न भ्यात् । अथ सप्तमपि य ऊर्ध्वभागे धूमवान् सोऽवगमभागेऽग्निमानिति व्याप्तिरिति चेत्, न, स्वतो व्यधिकरणयोर्वाच्योभङ्गयैव सामानाधिकरण्ये अनुमानव्यवहारस्य काल्पनिकत्वप्रसङ्गात् । समानदेशकालयोर्व्याप्तिदर्शनेऽपि भिन्नकालयोर्यथा व्याप्तिदर्शनबलाद्वाद्या तथा भिन्नाधिकरणयोरपीति को दोषः । तृतीयस्तु दर्शनादर्शननिरसनीय इति संक्षेप इति ॥

तत्र, यत् सक्तप्रत्ययस्य अयथार्थत्वं मिथ्याभूतायथार्थत्वावगाहित्वं मिथ्यात्वं च नात्यन्तासम्भवं, किं त्वनिर्वाच्यत्वम्; न च तावता भेदप्रत्ययस्य पारमार्थिकभेदविषयकत्वरूपसत्यत्वसिद्धिः, भेदतन्मिथ्यात्वयोर्द्वयोरेव अनिर्वाच्यत्वोपपत्तेरसङ्गादेवेदित्वादिति । किं च व्यधिकरणम्य हेतोर्न साध्यगमकता, वैयधिकरण्यस्य व्याप्तिभक्षकत्वात् । तथाहि— व्याप्तिस्तावदविनाभावो व्यापकसामानाधिकरण्य वा स्यात्; नोभयमपि साध्यशून्यदेशवर्तिनो हेतोः सम्भवति । स्यादेतत्, यदि तावन्मात्रं व्याप्तिः स्यात्; न तथा, किं तु साध्याभावप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वमपि, एव च कुलालासक्त्यभावे

चक्रभ्रम्यभावाद्द्वयधिकरणचक्रभ्रम्यभावोऽपि कुलालासत्त्व-
 भावप्रयोज्य इति चक्रभ्रमे कुलालासत्तिव्याप्यत्वमप्रत्यूहम् ;
 एवमधोदेशे नदीपूराभाव पूर्वदेशस्यवृष्ट्यभावप्रयोज्य इति
 द्वयधिकरणस्यापि नदीपूरस्योर्ध्वदेशस्यवृष्ट्यनुमापकत्वमिति चे-
 त्, न, कुलालासस्यादे कारणतावच्छेदकादिभिन्नस्य चक्रभ्र-
 म्याद्यभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वे मानाभावात् । ननु कु-
 लालासत्ति कुलालकृत्युपादानत्वम् उपादानतासंबन्धन तादृ-
 शकृतिपर्यवमितम् तदभावश्च चक्रभ्रम्यभावप्रयोजक , नोदना-
 स्य कुलालसयोगो वा सा , एव च तदभावयो कारणाद्य-
 भावतया चक्रभ्रम्यभावप्रयोजकत्वं सम्भवतीति चेत्, न,
 एव सति ईदृशकुलालासत्तिचक्रभ्रम्यो वैयधिकरण्याभावेन
 द्वयधिकरणयोर्व्याप्तावदृष्टान्तत्वात् । न च चक्रभ्रमिदर्शना-
 द्वाकसमीपे कुलालोऽस्तीत्यनुमिति सर्वानुभवसिद्धा, सा कथ-
 मुपपद्यत इति वाच्यम् , कुलालवदशनिष्ठसामीप्यप्रतियो-
 गित्वशून्ये चित्रे अमेरवृत्तित्वदर्शनादपि तत्सम्भवात् । न
 चेवमपि कुलालोद्देश्यकचक्रसमीपवृत्तित्वादिविधेयकानुमि-
 त्यनुपपत्तिदुर्भारैवेति वाच्यम् , स्वाश्रयदेशनिष्ठसामीप्यप्रति-
 योगितत्सम्बन्धित्वस्य चक्रसमीपवृत्तित्वव्याप्यतया तेन तादृ-
 शव्याप्तिमद्दृष्टाया तदुपपत्ते , अ-यथा कल्पनागौरवात् ।

किं धेरादिकमपि न युक्तम्, अनवच्छिन्नमूलापैत्र धूमस्य
वह्निगमकरवात्तस्य वदिसमानदेशस्वानपायान् । प्रपञ्चितं
चेत्तत्प्रमाणतएवविवेके ॥

एकजीववादे तु न काव्यनुपपत्तिः । नन्वेकस्य जीवस्यै-
तस्य भेदनिष्ठत्वात्तत्राप्रदो वर्धेत; तथा च न कदाप्यद्वै-
तनिश्चयो भवेत्; एवं च अनिमोक्षप्रपञ्चपारमार्थिकत्वा-
द्यापत्तिरिति चेत्; न, यथा जीवं स्वातन्त्र्याभिमानस्याना-
दित्वेऽपि पुण्यपरिपाकवशात् भगवदनुग्रहादिना तन्निवृत्तिरे-
वमनादिभवसंघितभेदवामनस्यापि पुंशः समाराधितपरम-
पुरुषस्य तदनुग्रहात्तन्निवृत्तिर्ममवान् मुक्तिश्रुतिप्रामाण्याच्च ।
न च शुक्रवामदेवादिमुक्तिश्रुतिवत्त्वा अर्थवाद एवेति युक्तम्,
यतः अर्थवादो हि पुरुषस्य प्रवर्तनायामुपयुज्यते; अमति
च पुरुषार्थे काश्योपयोग इति त्वमेव सुचिरं विभावय । न
चैकजीववादे प्रमाणाभावः, 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' इति
श्रुतप्रकृत्यैक्ये लाघवानुसंधानेन उपाध्येक्ये तदुपहितैक्यस्य
'जीवेशावाभासेन करोति' इत्यादिश्रुत्युपोद्बलितन्यायेन
सिद्धेः । यत्तदेतावन्तं कालं कस्याप्यमुक्तौ अनाभासादप्रे-
ऽपि मुक्तिस्तुल्यन्यायेन न म्यादिति, तदयुक्तम्, बहुजी-
ववादेऽपि एतावन्तं कालम् अमुक्तस्यास्य कथमपे मुक्तिः

स्यादिति दोषस्याम्यात् अनाद्यासहेतोस्तुत्यत्वात् । प्रमाण-
बलात्तन्निरासश्च प्रकृतेऽप्यक्षतः । यत्तु सत्योपाधिकसत्य-
भेदवाददूषणं तदपि न, आमुंकेर्भेद एव स्याज्जीवस्य च
परस्य च- इति तदुक्त्या संसारदशायां भेदाभावानभ्युपग-
मेन ईशे जैवसुखाद्यनुसंधानापादनायोगात् अग्रे च औपा-
धिकभेदनाशे भेदाभावोऽप्रत्यूह इति न मुक्तपरैक्यविरोधः ॥

ननु मुक्तौ परमेश्वरस्वरूपातिरिक्तं जीवस्वरूपमस्ति न
वा ; भाषे भेदो नास्तीति पारिभाषिकं स्यात् ; न द्वितीयः
जीवस्य मुख्यतन्वयप्रसङ्गादिति चेत् ; सैवम्, नित्यं हि जीव-
स्वरूपं परमात्मैव अनित्यं च सांसारिकं रूपम्, एवं औपा-
धिकसांसारिकरूपस्य परमस्याणि लभ्य एव मुक्तिः नित्यरूपेण
च मुख्यतन्वय इति न किंचिदसमञ्जसम् । किं च त्वन्मते
भेदाभावेऽपि यथा ईशत्वदानन्दस्वरूपद्वयं स्वीक्रियते एवं
तेषामन्यस्तु । ननु मया विशेषोऽभ्युपेयते इति चेत्, कि-
ञ्चातः ! त्वन्मते सविशेषाल्यन्ताभेद इव मन्मते निर्विशे-
षाल्यन्ताभेदेऽपि व्यक्तिद्वयाभ्युपगमसंभवात् स्वरूपस्यैव वि-
शेषत्वसंभवाच्च । यद्यप्येवं संसारदशायामपि विना भेदं व्य-
क्तिद्वयाभ्युपगममात्रेण सर्वनिर्वाहे आमुंकेर्भेदाभ्युपगमो
व्यर्थो नापत्स्यते ; सद्यापि प्रत्यक्षागमरूपप्रमाणद्वयवार्तिक-

त्वेनिर्वाहाय भेदोऽप्यवश्यं वाच्यः , तस्य स्वाभाविकत्वे न तदभावः कदापि इति अद्वैतश्रुतिरप्रमाणं वा स्यात् , अस्वारमिकार्था वा इति भेदप्रत्यक्षाभेदश्रुत्यविरोधाय भेदस्यैवाधिकत्वाभ्युपगमः इति युक्तमुत्पश्याम । एव च मुक्तपूर्णानन्दनिर्भेदचिन्मात्रात्मक इति सिद्धम् ॥

पूर्णानन्दशरीरमद्वयमस्रण्डात्मप्रकाशात्मक

सत्यानामपि सत्यमन्तरहितं धर्मादिभेदोऽस्ति तम् ।

या ब्रह्म प्रतिपादयत्युपनिषदेवी तदीयाशय

स्पष्टीकारचणौ च या मुनियसौ ता तौ च नित्यं तुम् ॥

अस्रण्डानन्दमिहानसत्यान्तरहितात्मनि ।

वास्तुदेवे परब्रह्मण्यमला भक्तिरस्तु न ॥ २ ॥

चिरजीवन्तु बहुधा गेहे शूरा प्रलापिनः ।

श्रीमत्परमहंसानां न ते निन्द्या कदाचन ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाणकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादपूज

चरणानुमहलब्धब्रह्मविद्यावैशद्यस्य श्रीमद्ब्रह्मानन्दसरस्वती

सारस्ततशान्नायानुभवसमेधमानमुक्तिशतधारो गारित

विषयगिरिनिचयस्य भट्टव्याम्यनस्य कृतम्

लघुश्रुतिमताद्यन्तरेण प्रकरणं समाप्तम् ॥

॥ ॐ ॥

॥ गुरुश्रुतिमतोद्योतः ॥

पूर्वज्ञानाय निर्भेदपरमानन्दमूर्त्ये ।

न्याससंकरस्याय भीषणघने नमः ॥

विमतौ भिन्न. मुक्तस्यात्, यदित्य तत् तथा यथा
संप्रतिपक्षमित्युक्ते, शुद्धचिन्मात्रे मुक्ते भेदस्याभ्युपगमात्
सिद्धसाधनम्, मुक्तिदशाया धर्मविशेषणत्वे परं प्रति अ-
सिद्धिः । सर्वशुक्तौ कात्तानभ्युपगमान्, सर्वमुक्तिकालस्य
त्वन्मतेऽप्यलोकत्वाच्च । मुक्तिदशायां काको नाभ्युपेयते इति
व्याहृतमिति चेन्न, तत्त्वज्ञानस्य स्वसमानविषयकस्वसमा-
नाधिकरणज्ञानतत्त्वमुक्तद्वयाधिकरणकालपूर्वत्वाभावनियमा-
भ्युपगमेन फलतस्तन्निरासात् । एतेन मुक्तिकाद्यावच्छिन्न-
भेदवक्ष्यं साध्यमित्यपि परास्ताम्, परं प्रति साध्याप्रसिद्धि-
सिद्धसाधनयोः विवक्षाभेदेन दुष्परिहरत्वान् । अत एव
पारमार्थिकभेदोऽपि न साधनार्हः । यत्तु स्वज्ञानायाभ्यभेद-
साध्यते इति, तन् व्यसन्, स्वज्ञानेन दृष्टान्तोक्तौ सिद्ध-

साधनात्, पक्षोक्तावप्रयोजकत्वात्, न हि परमात्मनि स्वज्ञानावाध्यभेदानभ्युपगमे किञ्चित् बाधकमस्ति । यत्तु मुक्तत्वात् इत्यस्य बन्धससर्गाभाववत्त्वात् इत्यर्थ इति, तत् असत्, अभाववत्त्वात् इत्यस्यैव हेतुत्वसम्भवेनेतराशयैर-
ध्यात् । यत्तु अत्र केनचित् उक्तम् एव मति प्रमेयत्वादीना केवलान्वयित्वमङ्गप्रसङ्ग, तत्रापि विषयताया एव केवलान्व-
यित्वम् इत्यस्य सुवचत्वात् इति, तदुपहसनीयमेव, प्रमा-
विषयतात्वेन हेतुत्वविषयताया समानाधिकरणव्याप्यतावच्छे-
दकान्तरापटितधर्मस्यैव व्याप्यतावच्छेदकतावादिप्राचीनमते
उवाच्यत्वादिद्वेर्दुर्वारत्वात् । नव्यमतेऽपि आधिक्येन निग्रहे
तस्यानुत्तरत्वात् । अभ्युपगतश्च तान्त्रिकैराधिक्येन निग्रहः ।
स च हेत्वाधिक्यवत् हेतुविशेषणाधिक्येऽपि तुल्यः । अ-
न्यथा वह्निमान् काकदन्तविषयकज्ञानविषयधूमवत्त्वादित्यपि
प्रयुक्तानो न निगृह्येत । एतेन बन्धात्यन्ताभावहेतुतापक्षोऽपि
प्रस्युक्तः ॥

अथायमाशयः, मुक्तत्वात् इति एकेन पदेन क्रोडोक्त-
तस्य स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरपटितस्या-
पि हेतुतावच्छेदकत्वं युक्तम्, स्वरूपसबन्धरूपाया साध्य-
सामानाधिकरण्यावच्छेदकतायाः तार्किकशिरोमण्यादिभिर्दू-

पितृत्वात्, पारिमायिक्याश्च व्याप्यतावच्छेदकताया व्या-
प्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितधर्मसाधारण्यात्, आधिक्येन
निमह परमवशिष्यते, न च सोऽपि, एकप्रयत्नेनैव विशि
ष्टार्थलाभेन प्रयत्नान्तराभावात्, काकदन्तेत्यादौ च नैकेन
पदेन विशिष्टार्थलाभ इति यत्नान्तरव्यावश्यकतया आधिक्येन
निमहो दुर्बल इति, मैत्रम्, निरुपपदमुक्तिशब्देन आत्यन्ति-
कबन्धशून्यस्यैव लाभेन दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वात्, तद-
दुर्बलेन श्रुतार्थमपहस्य वदतादशासाधारणार्थविशेषे लक्षणाभ-
वणे अभावरूपलक्ष्ये एव लक्षणाभावेन निर्वाहे निष्प्रयोज-
नगुर्वर्थलक्षणिकताया अपि आधिक्यरूपनिमहापादकताया
दुर्बलात्मात् । यदपि मुक्त इति पञ्चनिर्देश सिद्धसाधन स्यात्,
सत्त्वान्मुक्त इत्युक्तावप्रसिद्धविशेष्यत्वारिशङ्का स्यादिति त-
न्निरासाय विमतप्रहणम्, तथा च यदि विशेष्यो मुक्तात्मा
अप्रसिद्ध स्यात् तदा किमात्मया विमति स्यात्, यदि वि-
शेषण भेदोऽप्रसिद्ध स्यात् तदा किमुल्लेखिनी विमति स्यात्,
यदि वा मुक्तात्मनि भेद सिद्धो बाधितो वा भवेत्, तदा
न्यतरपञ्चनिष्पत्त्या न विमति स्यात्, अस्ति चेयम्, अतो
नाप्रसिद्धविशेष्यत्वाप्रसिद्धविशेषणत्वमिद्वार्यत्वप्रमाणबाधा इ-
ति, एतन्नोदाहरणेऽपि सप्रतिपक्षप्रहणस्य साध्यसाधनवैकल्या-

द्युद्धारः प्रयोजनं व्याख्यातम् अन्यथा यथा निगडमुक्त इति अवक्ष्यत् इति, तन् मन्दम् ; विमतमिति उक्तिमात्रेणोक्तशङ्का-
निरामे विमते मिथ्या दृश्यत्वात् संप्रतिपन्नवदित्युक्तिमात्रे-
णेदृशदोषनिवारणसम्भवात् तत्र तवाश्रयामिद्वयप्रसिद्धावि-
शेषणत्वाद्युद्धावनामंगतेः । प्रकारान्तरेणोद्धावनपरिहारौ च
प्रकृतेऽपि तुल्यौ ॥

यत्तु मुक्तस्य भेदमात्रानङ्गीकारेणाभिपन्तं प्रति प्रकृतप्रयो-
गः, नातः सिद्धसाधनादि इति, तत्र, मुक्ते सर्वमुक्त्यन्यद-
शायां भेदमात्रानङ्गीकर्तुर्वादिन एवाभावात् । सर्वमुक्तौ
कालानभ्युपगमात्, भावाद्वैते सिद्धसाधनात् ; प्वंसवदभावा-
न्तरस्यापि तत्रोपगमात् । यदपि प्रागवस्थायां येन भेदेन
विशिष्टस्तेनैव भेदेन मोक्षेऽपीत्ययमत्रार्यो विवक्षित इति न
कश्चिदोष इति ; तदपि न, उक्तवाचोभङ्गवा मुक्तिप्राक्कालाव-
च्छिन्नभेदवत्त्वं साध्यम् इति विवक्षायां सिद्धसाधनात् ।
यदि च मुक्तिकालावच्छिन्नश्चेन्नः स्वनिष्ठयावद्वेदवानिति
साध्यम्, पञ्चतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वविशिष्टसाध्यानुमि-
तेरुद्देश्यत्वाच्च न सिद्धसाधनादीति विवक्षितमित्युच्यते ;
तदा अप्रयोजकवैव, विपक्षे बाधकाभावात् ; अन्यथा मुक्तः
स्वनिष्ठदुःखप्रागभाववानित्यादेरपि अनाभासत्वप्रसङ्गात् ।

आगमबलादेषामाभासत्वमिति चेत्, तुल्यम् प्रकृतेऽपि । अनवच्छिन्नविशेषणतया भेदवत्त्वं साध्यमतो न सिद्धसाधन-
त्वेत्यपि प्रत्युक्तम् । अयं परमात्मप्रतियोगिकयेदवत्त्वं सा-
ध्यम्; यन्धप्रभ्वसाधिकरणत्वं च हेतुः, अतो न सिद्ध-
साधनादीति चेत्, नैवम्, परमात्मशब्देन जगत्कर्तृत्वादि-
विशिष्टविवक्षायां सिद्धसाधनात्; सत्यादिपदसात्पर्यविषयवि-
वक्षायामपि धैव मुक्तिकालावच्छिन्नतद्भेदस्य साधने मुक्ति-
पदेन सर्वमुक्तिविवक्षणे अप्रसिद्धविशेषणता, तस्यास्त्वद्वी-
त्या अदोषत्वे बाध, अनवच्छिन्नविशेषणतया तत्साधने च
संदिग्धानेकान्तता, अनुकूलवर्कस्फूर्तौ पश्चान्वर्मावेण व्य-
भिचारसंशयस्यापि दूषकत्वात् । अत एव पक्षः साध्याति-
रिक्तपक्षधर्मातिरिक्तधर्मवान् मेयत्वात् इत्यादीनामसाधकता ।
स्पष्टावमर्षो धीधित्यादाविति दिक् ॥

नन्वत्र न सिद्धसाधनमुद्भावनाहम्, स्वयां प्रज्ञातिरिक्त-
स्य सर्वस्यापि अप्रामाणिकत्वाभ्युपगमात्; न ह्यप्राणाणि-
काभ्युपगमेन सिद्धसाधनोपन्यासः प्रेक्षावतां युक्तः, तथा
सति अतिप्रसङ्गात् इति चेत्; नैवम्, यतो जल्पादौ सि-
द्धसाधनतोद्भावेन कदेश्वानुमिते स्वव्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नविषयताकान्यत्वेन पराभ्युपगम एव तन्त्रं न तु अनुमिति-

आगमबलादेषामाभासत्वमिति चेत्, तुल्यम् प्रकृतेऽपि । अनवच्छिन्नविशेषणतया भेदवत्त्वं साध्यमतो न सिद्धसाधन-
त्वेत्यपि प्रत्युक्तम् । अयं परमात्मप्रतियोगिकयेदवत्त्वं सा-
ध्यम्; यन्धप्रभ्वसाधिकरणत्वं च हेतुः, अतो न सिद्ध-
साधनादीति चेत्, नैवम्, परमात्मशब्देन जगत्कर्तृत्वादि-
विशिष्टविवक्षायां सिद्धसाधनात्; सत्यादिपदसात्पर्यविषयवि-
वक्षायामपि धैव मुक्तिकालावच्छिन्नतद्भेदस्य साधने मुक्ति-
पदेन सर्वमुक्तिविवक्षणे अप्रसिद्धविशेषणता, तस्यास्त्वद्वी-
त्या अदोषत्वे बाध, अनवच्छिन्नविशेषणतया तत्साधने च
संदिग्धानेकान्तता, अनुकूलवर्कस्फूर्तौ पश्चान्वर्मावेण व्य-
भिचारसंशयस्यापि दूषकत्वात् । अत एव पक्षः साध्याति-
रिक्तपक्षधर्मातिरिक्तधर्मवान् मेयत्वात् इत्यादीनामसाधकता ।
स्पष्टावमर्षो धीधित्यादाविति दिक् ॥

नन्वत्र न सिद्धसाधनमुद्भावनाहम्, स्वयां प्रज्ञातिरिक्त-
स्य सर्वस्यापि अप्रामाणिकत्वाभ्युपगमात्; न ह्यप्राणाणि-
काभ्युपगमेन सिद्धसाधनोपन्यासः प्रेक्षावतां युक्तः, तथा
सति अतिप्रसङ्गात् इति चेत्; नैवम्, यतो जल्पादौ सि-
द्धसाधनतोद्भावेन कदेश्वानुमिते स्वव्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नविषयताकान्यत्वेन पराभ्युपगम एव तन्त्रं न तु अनुमिति-

दशायामपि तदभ्युपगमो नोचितः , सदसतो सबन्धयोगात् , असतो निरधिकरणकत्वाच्चेति चत् , यैवम् , अत्यन्तासत् एव तथात्वाभ्युपगमात् , भेदस्य च अनिवार्यत्वात् , न चानिवार्यत्वासिद्धिः , ख्यातिबाधाभ्यामेव हरिसंक्षेपः । तथाहि— शुक्लादि रजतमित्यादिप्रतीतौ प्रकारीभूतो धर्मितावच्छेदकादितोऽन्यो न सन् बाध्यत्वात् इति तु तथापि अनुमतम् , नापि अत्यन्तासत् , यतोऽत्यन्तासत्त्व नास्ति सत्त्वेनाप्रतीयमानत्वम् , अनुमनविरोधात् , नापि निस्वरूपत्वं अपरोक्षत्वानुपपत्तेः , प्रत्यक्ष इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यम् , न चासत्ता इन्द्रियस्य सन्निकर्षः सम्भवति । किं च असद्रजत रजतत्वप्रकारेण भाति न वा , नाद्य अन्यदाख्यात्यापत्तेः , तुल्ययुक्त्या अमे परमार्थरजतस्यापि भातप्रसङ्गाच्च । न च परमार्थरजतभावे असदेव रजतमभादित्युत्तरलौकिकप्रत्ययविरोधः , तथापि असति धर्मिसत्तानपेक्षस्य रजतत्वादेरभावेन असदेव रजतमिति रजतशब्देन असदुल्लेखायोगेनौत्तरकाण्डिकप्रत्ययविरोधसाम्यात् । रजतत्वमसदेवेति चेत्तथापि रजतशब्देन तदुल्लेखानुपपत्तिरस्त्येव , रजतशब्दस्यासत्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावात् , प्रवृत्तिविषये अविद्यमानस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगात् , रजत-

त्वशब्देन तदुल्लेखायोगाच्च, रजतावृत्ते रजतत्वशब्दार्थत्वायो-
गात् । पारमार्थिकस्य रजतत्वस्य असद्वृत्तित्वमन्यगत्या-
चपेयमिति तु स्ववचनाविरुद्धम्, नि स्वरूपेण तस्मिन् तद-
भावात् । तस्मादकामेनापि अन्यथाख्याति अनिर्वाक्यक्या-
तिर्वापेया । न चान्यथाख्यातिस्वीकारे विनिगमनाविरहेण
रजतभ्रमे सर्वेषामेव रजताना भानापत्त्या गौरवादसत्क्या-
तिस्वीकार एव उचित इति वाक्यम्, रजतत्वादिशून्यत्वा
विशेषेण कस्य वा असतो भ्रमविषयत्व कस्य वा नेति वि-
निगमनाविरहण त्वन्मतेऽपि महत्तरगौरवापत्ते दुर्बारत्वात्,
प्राशुक्तानुपपत्तिश्चाधिका । असतामानन्त्य तु जयतीर्थानुमतम्,
उक्तं हि तेन । न द्वितीय, भ्रमात् रजतार्थिप्रवृत्त्यनुपपत्ते,
तस्येष्टतावच्छेदकधर्मिससर्गानवगाहित्वात् । अन्यथाख्या-
तिनिरासश्चान्यत्र प्रपञ्चितः ॥

यत्तु भ्रमे अधिष्ठानस्यैव विषयता, स च केवलं स्ववि-
षय शुक्तिकाशङ्कल असद्रजताक्षना गृह्णाति इति भ्रमद्विषय
उच्यते, रजतज्ञानस्य शुक्तिविषयत्व सविद्विरुद्धमिति चेत्,
न, रजतज्ञानस्येति कोऽर्थः । यदि रजतविषयस्येति तदा
सिद्धिः, यदि रजतमिति ज्ञानस्येति तदा परस्यैव सविद्वि-
रोधः, यदि रजतमिति भ्रमानपि सा शुक्तिरैवेति प्रतीतेः,

यदाकारं यद्विज्ञानं तत्तद्विषय इति परिनिष्ठितेय व्यवस्था ।
एव च भ्रमस्य रजताद्यविषयकत्वात् भ्रमे यदिन्द्रियसन्नि-
कर्षापेक्षा, शुक्तिसन्निकृष्टेनैवेन्द्रियेण दोषसहकृतेन भ्रमोत्पा-
दाध्युपगमादिति, तदसत्, भ्रमस्य रजतादिविषयकत्वे अ-
वस्थातिवादापत्तेः । तदविषयकत्वेऽपि तदाकारतास्वीकारात्
अदोष इति चेत्, न, विषयतातिरिक्तायामाकारताया मा-
नाभावात् । ननु नाकारता विषयता यतो यत्सन्निकृष्टेन
करणेन यज्ज्ञानं जन्यते तद्वत् सज्ज्ञानजनककरणसन्नि-
कर्षाध्ययत्वं पर्यवसितं विषयता, सा च नासतो रज-
तस्य, आकारता च तत्रावश्योपेया, इदं रजतममनि-
ष्ट असदेव रजतमभात् इदं रजतं जानामीत्याद्यनुभव-
निर्वाहाय; तथा च भ्रमस्य न रजतविषयकत्वमिति चेत्,
न, इदं द्रव्यं जानामि इदं रजतं जानामि इत्याद्य-
नुभवानां भावभास्यमयमन्धवैलक्षण्यस्यानुभवेनासत्पक्षात् ।
आकारतायामपि विषयतास्वीकारस्यैवोचितत्वात्, नित्य-
ज्ञानीयविषयताया अतिरिक्त्या आवश्यकत्वेन तस्या एव
तत्समानाकारेषु अन्यज्ञानेषु स्वीकारोचित्याच्च । किं च
घटवद्भूतलं पटो रूपवान् भूतले घट इति समूहाल-
म्बनात्मकज्ञानस्य पटे भूतलविशेषणकत्वापात्तिः, रूपाशे

घटस्य विशेष्यत्वानुरोधेन तज्ज्ञानजनकघटेन्द्रियसन्निकर्षस्य विशेष्यत्वरूपताया भूतलस्य घटाशे विशेषणत्वानुरोधेन भूतलेन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रकारत्वरूपतायाभावश्चस्वीकार्यत्वात् । न च प्रकारतात्वविशेष्यतात्वादीना विषयतास्ववश्य वाच्यतया भूतलनिष्ठविषयताया विशेष्यतात्वेनैव घटादि-विषयतानिरूपकत्वं न तु प्रकारतात्वेनेति वाच्यम्, भूतल घटवत् भूतले घट इति समूहालम्बनादिप्रतीत्यनुरोधेन तस्याप्यवश्याभ्युपेयत्वात् । न च तत्र सन्निकर्षभेदात् नानुपपत्तिः, एकेनैव सन्निकर्षेणोक्तविधज्ञानद्वयजननस्थले गत्यभावात्, सयोगान्यसन्निकर्षे नितरामनुपपत्तेश्च । किं च प्रकारतानिरूपकत्वादेरतिरिक्तत्वे विषयतैवातिरिक्तास्तु अनतिरिक्तत्वे चोक्तो दोष इति अन्यत्र विस्तरः । एवं चातिरिक्तविषयताकल्पनायावश्यकत्वे ज्ञानजनकसन्निकर्षस्य विषयतात्वकल्पनमनुचितम् । तथा च भ्रमस्यारोप्यविषयकत्वधौढ्यात् अपरोक्षभ्रमस्यारोप्येन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्व अवश्यवाच्यमिति शुक्तिरजतादेर्नात्यन्तासम्भवं शक्यमभ्युपगन्तुम् । अत्यन्तासम्प्रतियोगिक इन्द्रियमयोगो ममेष्टस्तेन चात्यन्तामतोऽपरोक्षत्वमुपपद्यते इति कस्यचिदुक्तिस्तु न श्रद्धया, मयोगप्रतियोगिताया अमस्त्वाख्यापानकत्वं तदनुयोगिताया

अपि तथात्मापत्तेः एतन्मर्त परैरेव दूषितमिति नात्र नि-
र्भरः क्रियते । इन्द्रियमनिकर्षादिव कोषादपि कस्यचिन्नौकि-
कप्रत्यक्षं जायते इति दुराशा तु अपि निराकरिष्यते । एवं
च शुक्तिरूप्यादागनिर्वाच्यत्वोपगते तद्दृष्टान्तेन भेदेऽपि अ-
निर्वाच्यत्वादिविकल्पमाभित्य सिद्धसाधनाद्युद्भावनसंभवात्
न च भेदे विकल्पो युज्यते इति परोक्षेनावकाशः । एव-
मुक्तानुकूलतर्कमधिकानि अनुमानान्तराणि अस्यानिर्वाच्य-
ताप्रसिद्धिमापादयन्ति— सत्त्वासत्त्वे एकधर्मिनिष्ठात्यन्ता-
भावप्रतियोगिनी, धर्मत्वात्, रूपरसवत्, सत्त्वमसत्त्वा-
भाववन्निष्ठाभावप्रतियोगि, मन्मात्रवृत्तित्वात्, आत्मत्व-
वत्, असत्त्वं सत्त्वाभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगि, सद्वृत्ति-
त्वात्, तदाधारतावत्, इत्यादीनि ॥

ननु प्रथमो हेतुरभिधेयत्वमेवत्वादी व्यभिचारी, तस्यापि
पक्षतुल्यत्वे व्यापातः, अभिधेयत्व किञ्चिन्निष्ठाभावप्रति-
योगीति साधने धर्मात्यन्ताभावाधिकरणत्वेन व्यभिचारः,
तस्यापि पक्षत्वे सकलधर्मवत्त्वं कस्यचिद्विरुद्धमापद्येत, पर-
स्परविरुद्धत्वं चोपाधि, न च सत्त्वासत्त्वे अपि न विरुद्धे,
अनिर्वचनीयार्थप्रतीतेः प्राग्विरोधाप्रतीतेः, व्यावृत्तिश्च उक्त-
सर्वानुमानसाधारणं दूषणमिति चेत्— अत्राहुः— प्रथम-

हेतो धर्मशब्देन परस्परविरहाव्यापकत्वस्य विवक्षिततया प्र-
मेयत्वादौ व्यभिचारानवकशात् । एतेन घटत्वाघटत्वे एक-
धर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनी, धर्मत्वादित्याद्याभाससाम्य-
मपि प्रत्युक्तम् । नन्वाद्यमनुमानमयुक्तम्, सत्त्वासत्त्वयोर्द्वयो-
रपि किञ्चिन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया पराभिमतत्वात्, न
च धर्मिनिष्ठेत्यनेन धर्मिणि एकत्वोपादानात् नाय दोष
इति शङ्क्यम्, यत एकत्व न सख्याविशेष नापि भेदप्रति-
योगिकाभाव तादात्म्य वा, अक्यावर्तकत्वात्, न चैकपर-
स्परत्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वाददोष, अ-
नुगतानतिप्रसक्तस्य परस्परत्वस्य दुर्वचत्वान् । एवं च
सत्त्वमसत्त्वाभाववन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि तद्विरहाव्याप-
कत्वात् इत्यादिरीत्यैवार्थो वर्णनीय । तथा च हेतो
साध्याविशेष इति चेत्, उच्यते— सत्त्वासत्त्वे इत्यनेन
सत्त्वासत्त्वाभयत्वमुद्देश्यतया विवक्षितम् साध्यमपि स्वसमा-
नाधिकरणत्वस्यावच्छिन्नाभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणत्वोभयसबन्धेन किञ्चिद्धर्मवि-
शिष्टत्वरूपम्, हतुरपि स्वसमानाधिकरणत्वस्वावच्छिन्नाभा-
वव्यापकतावच्छेदकोभयावृत्तिधर्मसमानाधिकरणत्वोभयसब-
न्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टान्यत्नम्, रूपरसोभयत्व च दृष्टान्त

इति न कोऽपि दोषः । नापि ज्यादृतिः, सा हि सत्त्वासत्त्वयो-
परस्परविरहरूपतया परस्परविरहव्यापकतया परस्परविरह-
व्याप्यतया वा, नाद्यद्वितीयौ, स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्या-
कात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावरूपसत्त्वाद्यन्ताभावस्य सत्त्व-
प्रकारकधीविशेष्यत्वाद्यन्ताभावादिरूपासत्त्वाद्यन्ताभावस्य च
शुक्तिरूपादावेकस्मिन्धर्मिणि सत्त्वात्, न तृतीयः, तस्या
व्याघाताप्रयोजकत्वात् ॥

नन्वसतः प्रतीतौ सत्त्वेनापि तत्प्रतीतिर्निरपवाद इति
निरुक्तमसत्त्वमव्यापकमिति चेत्, अत्रेदं वक्तव्यम्—
केयमसतः सत्त्वावगादिनी प्रतीतिः, शशविषाणं सदि
व्याकारिका सेति चेत्, न, वक्तव्यप्रतीत्या शशीयत्वेन
भासमाने शृङ्गे सत्त्वस्य विषयीकरणात्, शशविषा-
णशब्देन विषाणादिष्वर्थतावच्छेदकानवलोढस्यासतः प्रत्या-
यनायागाच्च, विशिष्टमतिरिक्तमेव तादृशप्रतीतौ विषय इति
चेत्, न, तस्य शशीयत्वविषाणत्वादिना अभावे विषाण-
शशीयत्वादिना जानामात्रानुभवविलोपापत्तः । तेन रूपेण
विशिष्टं भासते इत्युक्तौ चानिर्वाच्यशशीयत्वादिना शृङ्गमेवा-
नलोकं भासता किमसद्भानकल्पनेन । नन्वेवं शशविषाणमस-
दित्यादिप्रत्ययोऽपि न प्रमाणः स्यात्, विषाणे शशीयत्वादिना

भासमानेऽप्यलीकत्वायोगादिति चेत्; विषाणत्वप्रतीयत्वा-
दिशून्यमलीकं विषाणत्वेनावगाहमानस्योक्तप्रत्ययस्य कथ-
मपि प्रामाण्यायोगान् । यदि च तन्प्रामाण्यापदार्थस्या-
प्यसतो भानमुपेयते तत्र च विषाणत्वादि न भासते
इत्युच्यते तदापि दशविषाणम्... । यदा च परांशे नानि-
र्वाच्यख्यातिरिति मनं तदान्ययाख्यातिरस्तु । दशविषाणं सन्
गोविषाणं सत् इत्यनयोः प्रत्यययोरवैलक्षण्यस्य तावकैरुद्धो-
पणाच्च । हुच्छ सन् असत् सदिति च न प्रतीतिः, आहार्या
सापि संभवतीति चेत्, न, आहार्यवृत्तेर्ज्ञानत्वे मानाभावात् ।
सत्त्वप्रकारकानाहार्यप्रतीत्यविषयत्वं वा असत्त्वमस्तु । अथ
सत्त्वप्रकारकप्रतीत्यविषयः सन्निति प्रतीतिमादायैव असतः
सत्त्वेन प्रतीतिरनाहार्या संभवतीति चेन्न, तत्रापि सत्त्वप्रती-
तिविषयत्वाभावेन प्रातिभासिकेनावलीढोऽसद्विलक्षण एव
प्रतीयते इति उपगमात् । तत्रासदेव सति तादृशप्रतीत्यवि-
षयत्वमभावादिति प्रत्ययस्य त्वयापि अङ्गीकर्तव्यत्वात् ।
सत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषये तत्र तदविषयत्वस्य बाधात् । न-
न्वेवमपि विषयः सन्निति प्रतीतौ अलीकस्यापि विषयस्य
भानसंभवात् नेदमखिलालीकव्यापकमिति चेन्न, विषयत्व-
सामानाधिकरण्येन सत्त्वमानान्; तादृशबुद्धावलीकस्य वि-

पयस्वे मानाभावात्, प्रामाण्यस्य स्वतत्त्वात्, सर्वे विषया
सन्त इति प्रतीतावपि न सर्वेषां विषयाणामलीकसा-
धारणानां भानम्, सत्त्वप्रकारकप्रतीत्यविषयस्यापि कस्यचि-
दलीकस्य सभावितत्वेन तत्र सत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वा-
ङ्गीकारे व्याघातात्, न हि सत्त्वप्रकारकप्रतीत्यविषय प्रा-
माणिक इति तवानुमतम् । ननु कालासबन्धी सन्निति
प्रत्यय एवासत् सत्त्वावगाही सुलभ इति चेन्न, उक्तरीत्यास-
द्विलक्षण एव वस्तुनि कालासबन्धित्वस्य अभाव एव वा
कालसबन्धिनिष्ठे कालसबन्धित्वप्रतियोगिकत्वादे कालप-
निकस्य भानसम्भवेन अलीकस्य तादृशप्रतीतिविषयत्वरूप-
नाया मानाभावात् । अविषय सन्नित्यादाद्युक्तीते तथा-
व्यावश्यकत्वात् । न हि अविषयस्य विषयता न व्याहृता ।
नन्वेवमसत्तुच्छादिशब्दैष्वप्येवमुक्तिसम्भवन असत् प्रतीति-
विषयत्वमेव कुतोऽङ्गीकार्यमिति चेत्, नाङ्गीकार्यमेव, बल-
वत्प्रमाण नोपलभ्यते । न हि सिद्धान्ते असत्कयातिरूपेयेति
निर्वन्धोऽस्ति । तर्हि मिथ्यात्वशरीरेऽसद्विलक्षणत्वं कुतो नि-
वेश्यत इति चेत्, पररीत्या असत्त्वमादायार्थान्तरादिवारणा-
येति निपुणतरमुपवादितमाकरेषु । तथा च बाधेन सद्विल-
क्षणताया प्रत्यक्षविषयत्वरूपक्यात्या निस्वरूपत्वसत्त्वप्रकार

कप्रतीत्यविषयत्वरूपासद्वैलक्षण्यस्य च शुक्तिरजतादौ सिद्धे
अप्रत्यूह्यतयोक्तानुमानै सामान्यतो निर्वाच्यतासिद्धिसभवाच्च
सर्वमनाकुलम् ॥

अनु बाधेन सद्वैलक्षण्यत्वं कथं सिध्यति, यतो बाधो
यद्यत्यन्ताभावप्रतियोगितामात्रम्, तत् परमार्थतया पराभ्युप-
गतघटादिसाधारण्याच्छङ्कितन्यभिधारतयाप्यसाधकम्, अथ
स्वसमानाधिकरणव्याप्यवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिक तत्
तदा हेतुसाध्ययोरविशेष, हेतुसिद्धिमात्रेण कृतकृत्यता
च दृष्टान्तदौर्घट्य चेति चेन्, वच्यते— इदं रजतमि-
त्यादौ प्रतीत तावन्ना-यत्र सत्, मानाभावान्, अधिकरणा-
न्तरासमृष्टत्वे सति एतदधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन
हेतुना सुसाधनम् स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकात्यन्ताभाव
प्रतियोगित्वम्, न चान्वयदृष्टान्तदौर्लभ्यान्नास्य साधकतेति
शङ्कनीयम्, तदभावेऽपि व्यतिरेकिदृष्टान्तसौलभ्यात् । अत-
एवोक्त सप्रदायविद्भिरेति परेणैवाभिधानात्— अथा-
पत्या शुक्तिरजतादरनिर्वाच्यतामिद्विरिति । यद्यप्युक्तरी-
त्यान्वयिनाप्यसद्वैलक्षण्यत्वं सिध्यति । तथाप्यनिर्वाच्यता
घटकसद्वैलक्षण्यत्वस्य व्यतिरेकिणैव सिद्धे वाच्यतया इत-
राशस्यापि तेनैव भावेन युक्तमिति अभिप्रायः । अत्र च

सत्त्वप्रकारकप्रतीत्यविषयस्य अलीकविशेषस्य प्रत्यक्षाविषयत्व
परानुमतमिति न व्यतिरेकिदृष्टान्तदौर्घ्यद्वयम् ॥

एव निर्वर्धेलीकाया सिद्धान्तपद्धतौ यत्परेणोक्तम्—
अथापि स्यादर्थोपपत्त्या शुक्तिरजतादे अनिर्वाच्यता सेत्स्यति,
तथादि— यद्यन्यन्तासन्न तत्प्रतीयते यथा नरविषाणम्,
यथास्यन्तसत् = तत् वाभ्यसे यथा आत्मा, तदिहोभयान्य-
यानुपपत्त्या अनिर्वाच्यतैवाश्रयितु युक्तं चेत्, न, भयो-
पत्तेरपि अनुमानविशेषतया विशेषणाप्रसिद्धौ तदनुत्थानात्,
तदेतदुक्तं न चार्थापत्त्या अनिर्वाच्यत्वसिद्धिरिति, किं चात्य-
न्तासतो नरविषाणादेरपि तत्पदास्पतीति सम्भवेन असन्न प्रती-
यत इति व्याप्तेरसिद्ध्या शुक्तिरजतादेरपि अत्यन्तासत्त्वे-
ऽप्युपपत्ते, तथा अन्यथाविदितस्य सम्यग्विज्ञानगोचरत्वं
रूपवाभ्यस्यस्य सत् विदात्मनोऽपि सम्भवेन तार्थापत्त्या
अनिर्वाच्यत्वसिद्धि, किंचासतो ज्ञानेऽसद्वैलक्षण्यज्ञानानुप-
पत्ति, तदप्युक्तम्— असत् प्रतीतिं विना असद्वैलक्षण्य-
ज्ञानानुपपत्तिरिति, तदेतदलम्बकमिति स्पष्टमेव ॥

यत्तु यद्यत्यन्तासतो नापरोक्षता तर्हि प्रातिभासिकशुक्ति-
रजतादेर्यत्प्रातिभासिकवैलक्षण्यं तदपरोक्षज्ञान ध्रान्तस्य न
स्यात्, तथा चाप्रवृत्तिं प्रसज्येत, निर्निवन्धनश्चायमसतो

उपराक्षज्ञानगोचरतानङ्गीकार , किञ्चिदज्ञानभ्यानालम्बनत्वे
 अन्यत्राप्यनाश्वामप्रमद्व इति चेत्, तत्किं परोक्षप्रतीते-
 रमद्विषयकत्वेनानाश्वामप्रमद्व ? समानश्चायं प्रमद्व प्राति-
 भासिकप्रत्ययाङ्गीकारऽपि, बाधाद्विवेक इति चेत्, समान
 प्रकृतेऽपि, न च वयं शून्यवादिन इव रजतज्ञान
 निरालम्बन मूम, शुक्तिविषयकत्वाङ्गीकारान्, केषल
 स्वविषय शुक्तिकाशकल अन्य-तामद्रजसात्मना विषयी-
 त्रियत इति अमद्विषयमुच्यत इति, तदतिमन्दम्,
 प्रातिभासिके प्रतीतस्य प्रातिभासिकवैलक्षण्यस्याप्यस्म-
 न्मतेऽयन्तामत्त्वानङ्गीकारात्, वस्तुन प्रातिभासिकविलक्षण
 त्वमपि नाध्यक्षगाचर, प्रातिभासिकत्वस्यार्तान्द्रियवस्तुध-
 दितत्वेन चक्षुराद्यप्राप्यत्वात् । न च प्रातिभासिकवैलक्षण्य-
 ज्ञाने प्रवृत्त्यनुपपत्ति, तज्ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वानुपगमात् । न
 चैव प्रातिभासिकत्वेन ज्ञातऽपि प्रवृत्त्यापत्ति, तदा फलानुप-
 धायकत्वनिश्चयादव तदापर्यसम्भवात् । न च पारमार्थिक
 त्वेन त्वदभिमत स्वाप्रवासनामयवर्हो मशकनिवर्तकधूमार्था
 कश्चनापि प्रवर्तते, तस्य वामनामयत्वेनान्तरत्वात् अनुपादे-
 यत्वनिश्चयात् न प्रवर्तत इति चेत्, अभ्यापि पट्टवाविद्या-
 कार्यस्यानुपादयत्वनिश्चयादव तत्र न प्रवर्तत इति तुल्यम् ।

असतोऽपरोक्षत्वाङ्गीकारः किंनिबन्धन इति तु दत्तोत्तरम् ॥

नन्वसत इन्द्रियसंनिकर्षाभावेऽपि दोषवशादेवापरोक्षता-
स्त्विति चेत्, न, रजसप्रत्यक्षत्वमपेक्ष्य रजतत्वस्यैव दोषकार्य-
तावच्छेदकत्वे लाघवात् । कार्यतावच्छेदके रजतत्वादिकमनि-
वेश्य भसत्प्रत्यक्षत्वमात्रं कार्यतावच्छेदकमुच्यते इति चेत्, न,
दोषस्त्वानुगतानतिप्रसक्तस्यैकस्याभावेन विशिष्टैव कार्यका-
रणभावस्य वाच्यतया व्यतिरेकव्यभिचारप्रसङ्गात् । दो-
षाणां केनचिद्रूपेणानुगतानां कारणत्वेऽपि केनचिद्रूपेण
रज्जुभ्रमजनकादोषाद्रजसप्रमापत्तिः । रजततदव्यभत्वादेरपि
न दोषकार्यतावच्छेदकत्वसंभवः, परमार्थरजततरप्रत्यक्षा-
दिसाधारण्यात्, एवं च दोषकार्यतावच्छेदकमव्यवहि-
तौत्तरत्वसंबन्धेन दोषवैशिष्ट्यमेव वाच्यम्, तद्वच्च रजत-
त्वादेः कार्यतावच्छेदककौटौ निवेशे प्रयोजनाभावात् नोक्त-
लाघवावकाश इति चेत्, न; एवमपि दोषाद्रजतमुत्पद्यते,
तद्वह्मनं वेद्यप्र विनिगमकभावेन रजतोत्पत्तेरवर्जनीयत्वात् ।
न च रजतोत्पत्तिवादिनापि रजतज्ञानमवश्योपेयम्, अन्यथा
रजतं साध्यत्करोमि इत्यादिप्रत्ययानुपपत्तिः, एवं च रजतो-
त्पत्तिगौरवान्नोपेयेति वाच्यम्, रजतोत्पत्तिवादिना रजतम-
व्यधोत्पत्तेरनुपगमात्; साधिवेपं हि तत् । नयैवमपि रजतं

उपरोक्षज्ञानगोचरतानङ्गीकार , किञ्चित्ज्ञानभ्यानालम्बनत्वे
 अन्यप्राप्यनाश्वामप्रसङ्ग इति चेन्, तत्किं परोक्षप्रतीते
 रसद्विषयकत्वेनानाश्वामप्रसङ्ग ' ममानश्वाय प्रसङ्ग प्राति
 भासिकप्रत्ययाङ्गीकारऽपि, याथाद्विवेक इति चत्, ममान
 प्रकृतेऽपि, न च वयं शून्ययादिन इव रजतज्ञान
 निरालम्बन मून, शुक्तिविषयकत्वाङ्गीकारान्, केवल
 स्वविषय शुक्तिकाग्रकल अन्यन्तामद्रजतात्मना विपर्या-
 क्रियत इति भ्रमद्विषयमुच्यत इति, तदतिमन्दम्,
 प्रातिभासिक प्रतीतस्य प्रातिभासिकवैलक्षण्यस्याप्यम-
 नन्तेऽन्यन्तामद्वानङ्गीकारान्, वस्तुतः प्रातिभासिकविलक्षण
 त्वमपि नाध्यक्षगाचर, प्रातिभासिकत्वस्यातीन्द्रियवस्तुध-
 ातत्वेन चक्षुराययाग्यत्तान् । न च प्रातिभासिकवैलक्षण्या-
 ज्ञाने प्रवृत्त्यनुपपत्ति, तज्ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वानुपगमात् । न
 चैव प्रातिभासिकत्वेन ज्ञातऽपि प्रवृत्त्यापत्ति, तदा फलानुप-
 धायकत्वनिश्चयादव तदापत्त्यसम्भवात् । न च पारमाथिक
 त्वन त्वदभिमत स्वाप्रवामनामयवद्भौ मशकनिवर्तकधूमार्थौ
 कश्चनापि प्रवर्तते, तस्य वामनामयत्वेनान्तरत्वान् अनुपादे-
 यत्वनिश्चयात् न प्रवर्तत इति चेत्, अस्यापि पक्षवाविद्या
 कार्यस्यानुपादयत्वनिश्चयादव तत्र न प्रवर्तते इति तुल्यम् ।

असतोऽपरोक्षत्वाङ्गीकारः किंनिबन्धन इति तु दत्तोत्तरम् ॥

नन्वसत इन्द्रियसंनिकर्षाभावेऽपि दोषवशादेवापरोक्षता-
स्त्विति चेत्, न, रजतप्रत्यक्षत्वमपेक्ष्य रजतत्वस्यैव दोषकार्य-
तावच्छेदकत्वे छाद्यवात् । कार्यतावच्छेदके रजतत्वादिकमनि-
वेद्य असत्प्रत्यक्षत्वमात्रं कार्यतावच्छेदकमुच्यत इति चेत्, न,
दोषवशादानुगतानतिप्रसक्तस्यैकस्याभावेन विशिष्यैव कार्यका-
रणभाषस्य वाच्यतया व्यतिरेकव्यभिचारप्रसङ्गात् । दो-
षाणां केनचिद्रूपेणानुगतानां कारणत्वेऽपि केनचिद्रूपेण
रज्जुभ्रमजनकादोषाद्रजतभ्रमापत्तिः । रजततद्व्यक्षत्वादेरपि
न दोषकार्यतावच्छेदकत्वसंभवः, परमार्थरजततत्प्रत्यक्षा-
दिसाधारण्यात्, एवं च दोषकार्यतावच्छेदकमव्यवहि-
तोत्तरत्वसंबन्धेन दोषवैशिष्ट्यमेव वाच्यम्, ततश्च रजत-
त्वादेः कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशे प्रयोजनाभावात् नोक्त-
छाद्यवावकाश इति चेत्, न; एवमपि दोषाद्रजतमुत्पद्यते,
तद्विज्ञानं वेत्त्यत्र किंनिगमकाभावेन रजतोत्पत्तेरवर्जनीयत्वात् ।
न च रजतोत्पत्तिवादिनापि रजतज्ञानमवश्योपेयम्, अन्यथा
रजतं साक्षात्करोमि इत्यादिप्रत्ययानुपपत्तिः, एवं च रजतो-
त्पत्तिर्गौरवान्नोपेयेति वाच्यम्, रजतोत्पत्तिवादिना रजतप्र-
त्यक्षोत्पत्तेरनुपगमात्; साक्षिवेद्यं हि तत् । अथैवमपि रजतं

ननु वाष्पारोपितधूमेऽपि धूमत्वोपगमे धूमेन वद्धि-
 साधने धूमस्याभासताप्रसङ्ग इति चेत्, न; आभासवि-
 विच्छधूमस्यैव हेतुत्वोपगमेन तत्राभासताया अनवकाशात् ।
 यत्तु एतद्विशेषणं निर्वाच्यमिद्वेऽप्यनुमानेनापकाशस्य मिद-
 मपि भ्रान्तमेवापूर्ववन् यद्यपि मद्धाधिकरणत्वेनोपगतस्य
 न सदधिकरणत्वसंभवः, संभवे वा मद्धाणोऽप्युत्तरीत्या
 सदसद्विलक्षणत्वापत्तिः, असत् सत्त्वाप्रसक्त्या तन्निषेधो
 व्यर्थः; किं च 'मूर्तं मदिति धर्मोक्तं भ्रमूर्तममदु-
 च्यते' इति 'यदन्यद्वायोभ्रान्तरिभाषैतत्तन् वायुभ्रान्त-
 रिभं चासत्' इति भागमप्रमिदमदमन्निषेधपरता च श्रुते-
 त्युक्तौ लोकप्रसिद्धितो वैदिकप्रसिद्धेरन्तरङ्गत्वात्, तथा च
 नानया श्रुत्या सदसद्विलक्षणत्वसिद्धिः संभवति; तथापि के-
 वलवेदप्रसिद्धितो लोकवेदोभयप्रसिद्धेरतीवान्तरङ्गतया सदस-
 द्गुण्यदाभ्यां परमार्थतुल्यमदणम् तावदुक्तम् । 'सत्यं ज्ञानम-
 नन्तम्' 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मा' 'सदेव सोम्येदमय
 आमीन्' इत्यादिभृत्यनुरोधेनाभ्या. श्रुतेभ्योऽप्येवतया 'नो-
 ऽप्रदासीन्' इत्यत्र आत्मान्यत्वेनेति पूरणीयम्, असत्. स-
 त्त्वाप्रसक्त्यापि सद्विलक्षण्यमात्रोक्तौ तुल्यस्येव सद्विलक्षणस्य
 तमसोऽपि नामकादसत्त्वादिकमुपपन्नमिति शाङ्खायुराशय

सद्विलक्षणत्वेऽपि तमसो न तुच्छत्वमिति ज्ञापनायास्ततोऽपि
च निषेधः । तदापि च वाय्वन्तरिक्षमिसस्यैव सच्छब्दार्थतया
तद्विषय तमसो ब्रह्मणश्च सत्त्वेन सामान्यतः सञ्जास्तीति
निषेधायोगेन ब्रह्माद्यन्यत्वेनेवाध्याहारस्यावश्यकत्वात् । न च
‘मूर्तं सत्’ इति ‘यदन्यद्वायोऽन्तरिक्षाच्च तत्सत्’ इति ध्रु-
तिद्वयैकवाक्यतया वाय्वन्तरिक्षमिभं मूर्तमेव सच्छब्दार्थं इति
वाक्यम्, एवमपि अणीयसाम् ‘अणोरणीयान्’ इति सुविप्र-
सिद्धानां भागवतरूपाणाम् अव्यावृत्तेः, एवमव्यणीयसां प्रकृ-
त्यव्याकृताकाशांशजीवानामपि प्रलये सत्त्वादुक्तार्थो न यथा-
भूतः । न च ‘मूर्तामूर्तं तत् ब्रह्म’ इति वैशिष्ट्यमिति प्रलयात् मूर्तपदं
पृथिव्यप्तेलोमात्रपरमिति युक्तम्, मन्त्रीत्या मूर्तविलक्षणत्वमा-
त्रेण तादृशश्रुत्युपपत्तौ मूर्तसच्छब्दस्य लोकत्रेदप्रसिद्धार्थो ह्य-
नेन वृत्तिकल्पनाया अव्योमात् । एवं प्रलये व्याकृताकाशस्य
तदानीं निषेधश्च ते प्रतिकूलः, गुणत्रयाक्षरत्वात् तमसो रजो-
निषेधश्चासङ्गतः । प्रकारान्तरानुसरणे चाध्याहारगौरवम्, भ-
स्मःप्रभृतिनिषेधश्च पुनरुक्तः । रजस इव सत्त्वस्यापि वद्रेका-
भावात् तदनुक्त्या न्यूनता च, उपलक्षणता स्वरातिक्रान्तिः,
मन्मते तु रजःशब्देन पृथिव्याः भूताकाशस्य वायोऽम्भसश्च
कण्ठरवेणोदोरात्रनिषेधेनार्थतः तेजसश्च निषेधो लभ्यते ।

न चाविद्यायाः पारमार्थिकत्वे किञ्चिन्मानम् ॥

यत्तु सदसच्छब्दयोर्भावाभावपरत्वे सर्वत्र तदन्तर्भावात् पुना रजःप्रभृतेर्निषेधोऽनर्थकः स्यादिति, तदसत्; अत्रत्य-सदसच्छब्दयोर्लोकवेदप्रसिद्धयनुरोधेन परमार्थतुच्छपरतया तन्निषेधेऽपि रजआदिनिषेधस्यासिद्धेः; 'तदानीम्' इत्यस्य वैयर्थ्यं तु न शक्यशङ्कम्, सदसन्निषेधे तदन्वयः रजआदिनिषेधे तदन्वयस्यार्थवत्ता, एककाले एव तदुभयनिषेधं विना अनिर्वचनीयत्वात्लाभात्; 'नासदासीत्' इत्यत्रापि तदानीमित्यस्यावश्यकत्वाच्च । एवं च 'न मती नासती माया माया नैवोभयात्मिका । अनिर्वाच्या' इति बृहन्नारदीये, 'न सदेतन्नृपोच्यते' इति बहुलप्रावेष्णके, 'यदाविरासीदनृ-तस्य सर्वम्' इति भाट्टवीरभुवौ, 'अनृतेन हि प्रत्यूढा' इति छान्दोग्ये, एवमन्वत्रापि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु जगति असदन्यता, अनिर्वाच्यादिष्वप्रयोगाच्चानिर्वाच्यत्वप्रसिद्धिः ॥

यत्तु 'अद्भुतत्वादनिर्वाच्यं ब्रह्म चिच्चैत्यमेव च । अचिन्त्यं तत् एवैतदतर्क्याल्लेखमेव च । ऋगताविति धा-तोस्तु पूर्वावगतवत्सदा । स्थिते ब्रह्मर्तमित्युक्तमनृतं परिणामतः । प्रकृतिप्राकृतं प्रोक्तमसत्तदशुभत्वतः । असतां बुद्धिगम्यत्वादसत्यमिति चोच्यते । नियमेन बहिश्चित्तास्ते

सन्तो ब्रह्मणि स्थिताः । विश्वं सत्यं वक्षे विष्णोर्नित्यमेव
 प्रवादतः । न काप्यनीदृशं विश्वं तत्तत्कालानुसारतः ।
 असत्यमप्रतिष्ठं चे जगदादुरनोश्चरम् । त आसुराः स्वयं नष्टाः
 जगतः भगकारिणः' इति व्यासस्मरणेन नोक्तपदानां
 स्वदुक्तानिर्वाच्यत्वादपरतेति, तदसत्; ईदृशपदानां प्रसि-
 द्धव्यासरमृतौ अनुपलम्भात् । किं चेपां आगमतया न
 प्रामाण्यम्, न्यायोपप्लुहितोपलभ्यमानभुतितन्मूलकसृष्टिश-
 तविदुत्वात्, 'विरोधे त्वनपेक्षम्' इति न्यायात्,
 'स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्वत्स्मृत्यनवकाशदोष-
 प्रसङ्गात्' इति परमर्षिणैवोक्तेष्व । सन्ति च जगतः
 स्पष्टं अनिर्वाच्यताबोधकस्मृतयः— सूतसंहिताया वासि-
 ष्ठादावन्यत्र च । किं च बृहन्नारदीये तावदनिर्वाच्यपदस्य
 नाहुतपरत्वम्, 'न सती' इत्यादिना सत्रैलक्षण्याद्युपपादनवै-
 यर्थ्यप्रसङ्गात् । न च तत्रासत्त्वमभुतत्वममदुद्धिगम्यत्वं बो-
 द्यमानमहुतत्वोपपादकम् । एवं भीमैरणवेऽपि 'उयोतीषि
 विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च । तथाः
 समुद्राश्च स एव सर्वं यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्धे' इति
 सदसदात्मकस्य प्रपञ्चस्य 'स एव' इति साधारणेन तच्छ-
 द्देन विष्णुव्यतिरेकेणासत्त्वमुच्यते । 'ज्ञानस्वरूपो भगवान्य-

तोऽसावशेषमूर्तिर्न च वस्तुभूतः । ततो हि शैलादिधधरादिभेदा-
 दाज्ञानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ' इति । यदस्ति पारमार्थिकं
 यत्रास्ति परमार्थविलक्षणम् । यद्वा यदिदानीमस्ति यत्रास्तीदा-
 नीमतीतादि यतोऽमौ ज्ञानस्वरूपी वस्तुभूतश्च ततो हेतोरशे-
 षमूर्तिरशेषपरिणामो न भवति तस्माच्छैलादिधधरादिभेदान्
 विज्ञानस्य मनसो विजृम्भितान् जानीहि । यथा स्वप्ना मान-
 सवासनाविजृम्भितास्तथा जानीहीत्यर्थः । अत एव वक्ष्यति
 ' असत्संकरूप नामयम् ' इति । यत्तु सर्वं समाप्नोपि ततोऽस्ति
 विद्यामलं भवति यद्वा सर्वं इत्यनुसारात् ज्योतिरादिपदानि
 तद्व्यापकपराणि, द्वितीयश्लोके च विज्ञानविजृम्भितानीत्यस्य
 सत्तेत्ययानुसारात् विष्ण्वीक्षणविलसितानीत्यर्थः । अतो न
 जगतो ब्रह्मव्यतिरेकेणासत्त्वपरतैतद्वचनस्येति, तदसत्, सर्वं
 समाप्नोपि तादात्म्येन व्याप्नोषीत्यर्थसंभवेन कथञ्चित्सर्वशब्द-
 स्य तस्य त्रिष्णुबोधकतया उपपादकत्वेऽपि प्रकृतज्योतिरादिप-
 दानां तद्व्यापके लक्षणाकल्पनस्यानुचितत्वात् । परमात्मजगतो-
 भेदेऽपि तस्य भगवदीक्षणजनितत्वानुपपादकतया तत् इत्यनेन
 पूर्वाभिहितार्थस्य वक्ष्यमाणार्थे हेतुत्वेनोपन्यासस्य सदर्थविरु-
 द्धत्वाच्च, मृदमिन्नस्यापि घटादे मृदि सत्त्वदर्शनाच्च । उक्ता-
 र्थदाढ्याय तस्य ज्ञानैकनिवर्त्यतामाह— ' यदा तु सिद्ध

सर्वकामावाप्तिं वा अपेक्षते । एकवाक्यत्वसम्भवे वाक्य-
 भेदकल्पना चाधिका । एवं विष्णुरेवैक मत्स्य तत्र
 च सर्व जगदध्यस्तमिति चोर म्बाणुरित्यादिवन् ज्यो-
 त्सांपि विष्णुरित्याग्निनिर्देश — इत्युपदिष्टम्, तन्नामभावना-
 निरामात्र युक्तिमप्याकर्षयति— ‘वस्तुवस्तु किं कुत्रचिदादि
 मध्यपर्यन्तहीन सततैकरूपम् । विज्ञानमेक निजकर्मभेदा-
 द्विभिन्नचित्तैरनुदुषा व्युपेतम् । यथा-यथात्वं द्विज याति
 भूयो न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम् । गदाघटत्वं घटत
 कपाले कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽणु । अनै स्वकर्मस्तिमिता-
 त्मनिश्चयैरालक्ष्यत ब्रूहि किमत्र तत्त्वम् । तन्मात्रं विज्ञा
 नमृतेऽस्ति किञ्चित् कञ्चित् कदाचित् द्विज वस्तुभूतम्’
 इति । आदिमध्यपर्यन्तहीन सततैकरूप वस्तु कुत्रचिन्
 दृश्यवर्गे अस्ति किम्, किमिति आश्लेष, अविद्यादि
 दृश्यस्य नश्वरत्वात् । त्वयदादीनां तु किञ्चिदपीदृश
 दृश्यमस्तीत्यर्थः । ततः किमत आह— यदन्यथात्वं प्रा
 क्सिद्धरूपाद्रूपान्तर उत्पत्तिनाशाद्यवस्थान्तर भूया याति
 न तत् तथा, न तद्वस्तु पारमार्थिकमिति यावत् । एव
 व्याप्तिमुपपाद्योपनयनिगमने दर्शयति— तत्र विकारि
 वर्गेऽर्थे तत्त्वं कुतोऽवाधित वस्तु कुत न कुतोऽपीत्यर्थः ।

यत्तु सततैकरूपं विज्ञानं वस्तुपदवाच्यं तद्विपरीतं जडमत-
तदवाच्यमिति अनेनोच्यते इति, तदसत्; एवं सततै-
करूपम् आदिमध्यान्तहीनं वस्तु तदन्यत् अवस्तिवति अने-
देव पूर्णतया कश्चिदपि जडवर्गे एतादृशं वस्त्वस्ति किमिति
वत्प्रतिश्लेषवैयर्थ्यात्, अक्याकृताकाशादेर्जडस्यापि सततैकरू-
पतायास्त्वदभिमतत्वेन जडमात्रस्य वस्तुत्वप्रतिश्लेषायोगाच्च ।
यदपि विशिष्टं मति विशेषणादेरुपादानतया क्याकृतादेरपि
कश्चिद्विशेषणत्वात् विशिष्टस्य विशेषपरिणामितास्तीत्युच्यते,
तदा जीवादेरपि अपरिणामिता दुःखपदा, परिणामितयावगते
वस्तुपदप्रयोगाच्च । मम तु सत् घट इत्याद्यध्यक्षेण बाधानुप-
लब्ध्या तत्र वस्तुपदप्रयोग उपपद्यते । तत्त्वविदामपि 'पञ्चा-
दिभिश्चाविशेषात्' इति न्यायेन तदुपपत्तिः । अकरमा-
देवान्न वस्तुपदवाच्यतदवाच्यव्यवस्थाकरणस्य संदर्भविह-
रत्वाच्चेत्यादि दिक् । उक्तमर्थं लोकशास्त्रादिविद्वानर्थ-
नादाय द्रवयति महाघटस्वमित्यादिना । या महाघटत्वं
भावमवित्रोरभेदात् घटः या कपालिका, ततः पूर्णरजः
अत्र तत इति अभिममार्क्यते, महीशब्देन पिण्डावस्था
पृथिव्युच्यते । स्वकर्मणा स्वीयेन कर्मज्ञानप्रतिबन्धकदु-
रितेनालक्ष्यते, अत्र किं तत्त्वमवाधितमस्ति ब्रूहीत्यर्थः ।

यदि तव श्रुतिका सती घट सन्नित्याद्यध्यक्षबलेन
 अर्थक्रियाकारित्वादियुक्त्या वा यदि जगत्सत्यत्वसाधनाभि
 लापोऽस्ति तर्हि ब्रूहीति तन्निरास च श्रुतितर्काभ्या करिष्या
 मीति भाव , लोकेऽपि स्वपक्षसाधनपरेण पर प्रति यद्यस्ति
 विपरीतार्थसाधनशक्तिस्तर्हि ब्रूहीति व्यवहारदर्शनात् ।
 सक्तार्थस्योपसंहारस्तस्मादिति । नन्विदमप्यविकारस्य जी
 वस्यापि श्रुतितर्कप्रमितत्वात् सर्वं विष्णुरेवेति प्रतिज्ञा न
 घटते इत्याशङ्क्याह विज्ञानमेक निजकर्मभेदाद्विभिन्नचित्तैर्बहु
 धा व्युपेतम् इति । एक सजातीयद्वितीयशून्यम् एव अपि ज्ञान
 विभिन्नचित्तैरुपाधिभि निजकर्मभेदात् अन्त करणगताना
 कर्मणा कार्याणा भेदात् वैलक्षण्यात् बहुधा बहुभावेन व्युपेत
 ज्ञात भवति । तथा चान्त करणगतसुखादिवैचित्र्य तदुपा
 धिके आत्मन्यारोप्य तत्र बहुभावो ज्ञाप्यते । तथा चोपाधिके
 एवात्मनि गगनस्येव घटमणिकमल्लिकानुपाधिकृत् इति
 नोक्तप्रतिज्ञामङ्ग इति भाव ॥

यत्तु विज्ञानस्वरूपो जीवो दहादिभेद प्राप्नोतीति वस्तु
 पदवाच्यो न स्यादिति शङ्कानिरासाय विज्ञानमित्यादि तथा
 चानादिकर्मप्रवाहरूपाविद्याभिन्नचित्तैर्भ्युपेत देवत्वादिक न
 तु स्वाभाविक इति भाव इति, तन्मन्दम्, तथा सति निज

कर्मभेदादित्यनेनैव सामञ्जस्ये विभिन्नचित्तेरित्यस्य वैय-
र्थ्यात् । किं च देवत्वादेः स्वाभाविकत्वाभावे ह्यगन्तुकतदा-
त्मकविशेषावाप्त्या परिणामिता जीवस्य कथं वारिता ।
पूर्वरूपहानेन रूपान्तरप्राप्तिरुच्यतेः परिणामोऽपि तत्र दुर्वारः,
मनुष्यत्वादिहानेन देवत्वादिप्राप्तेरुपगमात् । मनुष्यत्वादिकं
चेतनेऽप्यस्तीति हि तवाग्रहः । एवं केवलस्य विशिष्टात्मना
विपरिणामोऽपि तवेष्ट इति ॥

ननु जीवस्याशुद्धत्वाविद्यामलिनत्वशोकलोभादिसङ्गित्वा-
नेकस्वरपरिणामित्वादिधर्मवतः कथमसृष्टयोपसंबन्धेन भग-
वता वासुदेवेन अभेदो युक्त इति आशङ्क्य निरस्यति—
'ज्ञानं विशुद्धममलं विशोमकशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम् । परं
सदेकं परमं परेशः स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति'
इति । अत्र शुद्धमित्यारभ्य परममित्यन्वैर्विशेषणैः उक्तश-
ब्दानिरासः ; ततश्चैवंभूतं जीवमनूप वासुदेवातिरिक्तं किमपि
तत्त्वं नास्तीति प्रतिज्ञासार्थनिर्वाहाय तत्र परवासुदेवेनैक्यम-
खिलवेदत्तारमूतं शिष्यवरसलो भगवान् पराशर उप-
दिशति— परेशः स वासुदेव इति । ननु विष्णोरन्य-
तिरिक्तं ज्योतिरादि सर्वमिति प्रतिज्ञाय तन्निर्वाहाय जीवे
शुद्धसाक्षिणि श्रीपरवासुदेवप्रवचनस्य च फलमाह— यच्चैत-

दित्यादिना । एवं च मद्भाष्य एवं भवता मयोक्तो ज्ञानं यथा
 सत्यममत्यमन्यम् इति, स्पष्टमेव जटम्य मिथ्यात्वे प्रतिपा-
 दमाने कथं पूर्वापरमंदर्भधिकृष्टम् 'अन्यदमन्यम्' इत्यादि-
 स्थलीयानामसत्यादीनां परोक्षार्थपरत्वं युज्यते । एवं तत्रैव
 ब्राह्मणरहोगणसंवादेऽपि प्रपञ्चमिथ्यात्वकथनपूर्वकमात्मै-
 क्योपदेशो दृश्यते । तथा हि— रहोगणो नाम राजा
 परमार्थजिज्ञासुया कपिलं परमपि प्रति वियासुः मार्गे
 शिविकावहनाय विष्टिगृहीतं जान्मवेपप्रसिच्छन्नम् अधिगत-
 परमार्थं ब्राह्मणमत्वरितगामिनमवेक्ष्य पप्रच्छ 'किं आ-
 न्तोऽस्यह्यमध्वानं त्रयोढा शिविका मम विमायाममहो
 न त्वं पीवानपि निरीक्ष्यसे' इति । ततश्च 'नाहं पीवा न
 चैवोढा भवतः शिविका मया न आन्तोऽस्मि न चायासः
 सोढव्योऽस्ति महीपते' इति प्रत्युक्तः प्रत्यभ्रविरोधादिद-
 मनुपपन्नमिति श्रुवानः, न मया शिविका त्वं वोह्यते, भूमिः
 पादौ वहति, पादौ जङ्घे वहतः, एवंक्रमेण स्कन्धः शिविकां
 सा च राजसक्षिकं देहं वहति । प्रणम्य वयमेव भूतै-
 रूक्षाम, भूतानि च गणैः, ते च कर्मवश्याः, कर्म चावि-
 द्याहेतुकम्, तच्च समस्तप्राणिसाधारणमिति रीत्या 'त्वयोढा
 शिविका मम' इत्यादिकं दूषयित्वा, आत्मा नित्योऽक्षरः

शान्तो निर्गुण प्रकृते पर । प्रवृद्धपचयो नास्य एकस्या-
 खिलजन्तुषु । यदा नोपचयस्तस्य नैवास्त्यपचयस्तदा ।
 त्वया पीवानसीति त्वेकया युक्त्या त्वयेरितम्' इत्यभिधाय,
 'अमश्च भारोद्धहने' इत्यादिकमपि न युक्तम्, देहादिभ्य करणे-
 भ्योऽतिरिक्तस्य अवाहकस्य अमायोगात् । यद्यवाहकत्वेऽपि
 वाहकसाक्षितामात्रेण अमस्तदा शिविकास्थितस्य तवापि
 तत्साक्षित्वात् अमो दुर्वार इति प्रत्युक्त, तादृशोक्त्या च
 अयं जात्स्मरूपप्रतिच्छन्नो महानेषात्मविदिति विदित्वा शि-
 विकातोऽवतीयं पादप्रणिपातपूर्वकं प्रसाद्य 'कथ्यता को
 भवानत्र जात्स्मरूपधर स्थित । को भवान्यन्निमित्त वा
 यदागमनकारणम् । तत्सर्वं कथ्यता विद्वन् महा शुभ्रूषवे
 त्वया' इति पप्रच्छ । ततश्च तदीयप्रभखण्डनमुत्पेनैव पर-
 मार्थोपदेशेन समनुजिघृक्षु ब्राह्मण उवाच— 'श्रूयता सोऽह-
 मित्येतद्वक्तुं भूप न शक्यते । उपभोगनिमित्तं च सर्वत्राग
 मनक्रिया । सुखदुःखोपभोगौ तु तौ देहाद्युपपादितौ ॥
 घर्माधर्मोद्भवौ भोक्तुं जन्तुर्देहादिमृच्छति । स तत्रैव
 हि भूपाल जन्तो सर्वस्य कारणम् ॥ घर्माधर्मौ यतस्तस्मा-
 त्करणम् पृच्छयते कुत' इति । तदुपश्रुत्य हतरत्सर्वं मया
 विदितं सोऽहमिति वक्तुं कुतो न शक्यत इति पृष्ट्वाति पुनः

राजनि ब्राह्मण उवाच । शब्दोऽहमिति दोषाय नात्मन्येष
तथैव तत् । अनात्मन्यात्मविज्ञान शब्दो वा भ्रान्तिलभूण ।
जिह्वा ब्रवीत्यहमिति दन्तोष्ठौ तालुके नृप । एते नाह
यत सर्वे वारूनिष्पादनहेतव । किं हेतुभिर्वदस्येषा वागेवाह
मिति स्वयम् । तथा पीवानसीत्येतद्वक्तुमिच्छ न युज्यते ।
पिण्ड पृथग्यत पुंस शिर पाण्यादिलभूण । ततोऽह
मिति कुत्रैतः राजन्सज्ञा करोम्यहम् । यश्च-योऽस्ति पर
कोऽपि मत्त पार्थिवसत्तम । तदैपोऽहमय चान्यो वक्तुमेव
मपीष्यते । तदा हि को भवानसोऽहमित्येतद्विफल वच
इत्यादि । अत्र को भवानिति प्रश्नः प्रष्टव्यतिरिक्त एव
प्रभविषय इत्यवगम्यते, अन्यथा प्रष्टुरधिगतस्वस्वरूपस्य
वक्तुरि को भवानिति प्रश्नायोगात् । तथा च सोऽहमित्या
त्मानमधिकृत्य उत्तर न सम्भवति, आत्मभेदाभावेन प्रष्टव्य-
तिरिक्तस्यात्मनोऽहशब्देन निर्देशायोगात् । नास्यात्मान-व
विषयमधिकृत्योत्तर सम्भवति, प्रभो हि को भवानित्याकारक ,
तत्र च भवच्छब्दश्च संबोध्यवाची, संबोध्यता च चेतनस्यैव
युज्यते, तथा च चेतनविषयक प्रभमुपगत्य अचेतनालम्बन-
मुत्तर कथं दातुं शक्यते— इत्यभिप्रायेण ‘शब्दोऽहमिति
दोषाय’ इत्यादिकमुच्यते । आत्मनि अहशब्दो न दोषा-

येति यस्त्वयोक्तं तत् तथैव ; तथापि त्वदीयप्रभानुसारि
 सोऽहमिति उत्तरं तु न घटते, यतो भवदन्यो मदभिन्नो
 यः समालम्ब्योत्तरं देवमिति हि प्रमस्वारस्यादवगम्यते ।
 यस्तावद्भवतोऽन्यो जडो वागादिः स नाहम् ; तथा च
 भवदन्यजिह्वादिभिरहमिति यदि ब्रवीमि तदा अनात्मनि
 जिह्वादावात्मवैज्ञानमात्मज्ञानसाधनमहंशब्दो भ्रान्तिलक्षण
 एव भवति, वाकारस्यावधारणार्थत्वात् । तदेवोपपादयति—
 ‘जिह्वा ब्रवीत्यहम्’ इत्यादिना । ननु जिह्वादीनामचेतनानाम-
 हमिति संज्ञा प्रत्यविषयत्वेऽपि आत्मैवाहमित्युच्यतां तत्राह—
 यदन्योऽहमित्यादिना । परो देहादिविलक्षणः कोऽपि मत्तो-
 ऽन्यो यद्यस्ति तदा एषोऽहमयं चाम्य इति वक्तुमपीष्यते,
 सदेव नेत्याह—यदा समस्तदेहेष्विति । ननु मनुष्योऽहं ब्राह्म-
 णोऽहं देवोऽहं इत्यनाभिसप्रत्यक्षेण शरीरादीनाम् अहं-
 त्वावगाहनात् शरीरादयो बुध्यन्ताः कथं नात्मेत्याशङ्क्य,
 देहादीनामसत्यत्वात् आत्मनश्च सत्यत्वात् सदसतोरेक्यायो-
 गात् न देहादीनामात्मत्वमित्याह— ‘त्वं राजा शिविका चयं
 वयं बाहपुरःसराः । अयं च भवतो लोको न सदेवन्नृपो-
 ऽप्यते’ इति । देहादीनामसत्त्वं विकारित्वहेतुना प्राञ्चदाप-
 ष्टत्वमित्यादिना दर्शितम् ; तथैवात्रापि दर्शयति— ‘पृश्नादाह

ततश्चेय शिथिका त्वदधिष्ठिता । क वृश्चसज्ञा यातास्या दारु-
सज्ञाथवा नृप' इत्यादिना 'ष यात छत्रमित्येष न्याय-
स्त्वयि तथा मयि' इत्यन्तेन ॥

यत्तु नन्वस्तु देहादिभ्यतिरिक्त एवात्मा अहपदवाक्य
इत्याशङ्क्य, तस्य सर्वभूतेषु स्थितस्य ज्ञानादिरूपेणैकाकार-
त्वात् व्यावर्तकजात्यायभावात् सोऽहमिति भ्रमप्रतिषेधने
न युज्येते इत्याह— यद्यन्योऽस्ति इत्यादि । परो विच्छन्नो
जात्यादिना सर्वदेहेषु देवादिदेहेषु एक एकाकार, व्य-
क्तिनानात्व स्वीकृत्य आकारभेद एव निषिध्यते, अन्यथा
एकस्मिन्नन्यपदप्रयोगो न स्यात्, 'निरञ्जन परम साम्य-
मुपैति' इत्याद्यनुसारात् ईशस्यापि ज्ञानानन्दादिना मदै-
काकारत्वादिति भावः । तदेवाह— पुमाग्र देव इत्यादीति ।
पुमाग्र देवो न नरो न पशुर्न च पादप । शरीराकृतिभे-
दास्तु य एते कर्मयोगिनः ' इतीति ॥

तदसत्— त्वन्मते मनुष्यत्वादिजातेरात्मन्यपि स्वी-
कारेण स्वरूपसबन्धरूपजनेरपि स्वीकारेण मनुष्यत्वा-
दिवच्चैत्रत्वादेरपि आत्मगततया पुरुषान्तरार्थोक्तोत्पत्तेरपि
तत्र सभाविततया चैत्रोऽहममुष्य पुत्र इति प्रतिवचने
बाधकाभावात् । एते धर्मा आगन्तुका इति चेत्, किं

चातः ! अयाधितवस्त्वबलम्बनेन प्रतिवचनोपपत्तेः । म-
 न्मते तु परमार्थं युवोषधिषोः एवंविधमुत्तरं न घटते ।
 अपि च 'तत्र चांस्तुष्टदेहोऽसौ जज्ञे जातिस्मरो द्विजः ।
 सदाचारवतां शुद्धे योगिनां प्रवरे कुले । सर्वविद्यानसंपन्नः
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वविन् । अपश्यस्त च मैत्रेय आत्मानं
 प्रकृतेः परम् । आत्मनोऽधिगतज्ञानो देवादीनि महामुने ।
 सर्वभूतान्यभेदेन स ब्रह्मं सदात्मनः' इत्यादिना ब्राह्म-
 णस्य सर्वशास्त्रार्थतत्त्वात्मयाभात्म्यसाक्षात्कारवत्त्वादिविशो-
 धितत्वेन, तथा च जीवेऽपि चिदात्मकशरीरवति स्वा-
 भविकदेवमनुष्यत्वादिजातिभेदस्वीकारेण यथायथं देवो
 नरो वा ब्रह्ममिति वक्तुं शक्यत्वेन सर्वजीवानां ज्ञाना-
 नन्दादिना एकरूपत्वेऽपि सोऽहमिति प्रतिवचने कानुप-
 पत्तिः ! 'पुमान् देवो न नरः' इत्यादेरसंगतिश्च । पर
 इति च प्रकृतिविच्छेद इत्येवोच्यते, आत्मानं प्रकृतेः
 परमित्यस्मिन्नेव प्रकरणे बहुलोकेः । 'निरञ्जनः परमं सा-
 म्यमुपैति' इत्यस्य च 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्याद्य-
 नुसारात्समं सर्वव्यापकं ब्रह्मोच्यते तद्भावमुपैतीत्यर्थः ।
 यद्यपि मुक्तेः प्रागपि साक्षिणो ब्रह्माभिन्नतास्त्येव तथापि
 सा न परमा अविद्याद्युपाधिकृतभेदकृत्युपितत्वात्, तदपाये

तु परमसाम्यं सपद्यते इत्यभिप्रायेण परममित्युक्तिः , अन्यथा मुक्तम्यापि जगद्व्यापागनिश्चिच्छेद्यप्रत्यनीकानन्तक-
 त्याणगुणाश्रयत्वनिरक्षुप्तसर्वज्ञत्वसर्वनियामकत्ववाङ्मनसा-
 तीतानन्विशेषपरमानन्दशालित्वानन्याधीनत्वादिगुणशून्य
 तथा यूक्ताविभागे मेरुमन्दरादिकृतिपद्मगुणसाम्येऽपि परम
 साम्यम्यैव मुक्तियोगेऽप्यधमाधमाचेतनपुरुषसाम्यायोगे श-
 क्तशास्त्रम्यं सकृच्चद्विपद्यत्वापत्तिः । किं बहुना ! ब्रह्मादीना-
 मप्यवमिति शास्त्रं न स्वरसमापद्येत । किं च परमसाम्यं
 नैकविधं ब्रह्मादिषु सम्भवति, मुक्तावपि तारतम्यापगमादिति
 यत्किञ्चिदेतत् । निरञ्जनादिमात्रेण साम्यं तु नोक्तरीत्या पर-
 मम्, निरञ्जनो भवतीत्यनेनैव पूर्णत्वे परममिति च व्यर्थम् ।
 न ह्यञ्जनमामान्याभावेऽपि तारतम्यमस्ति, येन परमपदसा-
 र्थक्यं स्यात्, न हि यत्किञ्चिद्भूदवति भूतले मिषंमिति
 व्यवहारो युज्यते । ‘सर्वभूता-वभेदेन ददर्श’ इत्युपक्रमानुसा-
 रेण व्यक्त्यैक्यविश्लेषाया एवोचितत्वाच्च । न च विना कारणं
 सर्वपदसफोचोऽभेदपदस्य वा जघन्यवृत्त्याश्रयणं युक्तम् ॥

एवमेतदुपश्रुत्य परमार्थजिज्ञासुना राक्षा प्रार्थितो ब्राह्मणः
 कर्मफलानीना परमार्थता व्युत्स्य परमार्थमुपदेशं प्रष्टुमाह—
 ‘कर्मयत्नादिकं श्रेयं परमार्थं नु पृच्छसि’ इत्यादिना ‘पर-

मार्थो न भेदवान्' इत्यन्तेन । कर्मभ्यानादीनां परमार्थतां निदिध्य 'आमुक्तेर्भेद एव स्यात् जीवस्य च परस्य च । मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः' इति मतमपि निरस्यति । 'परमात्मात्मनोयोगः परमार्थ इतीष्यताम्' यैः कैश्चिदर्थैः । तदपि मिथ्येत्याह— 'मिथ्यैतदन्यद्रूपं हि नैति तद्रूप्यतां यतः' इति । भेदस्य परमार्थसत्त्वे जीव-
स्वरामकं व्यक्तिद्वयम् प्राग्बिद्यादिना तु जीवो ब्रह्म-
भावमापद्यते इत्युक्तौ अन्यस्य द्रव्यस्य अनारमता स्यात्, सा च विरुद्धा; भेदमिध्यास्ये तु जीवो ब्रह्मातिरिक्तं द्रव्यमेव न भवति; किं तु काष्ठस्येऽपि तदेव सत् तद्याथात्म्याज्ञानात् भिन्नवदवभासमानः उक्तज्ञाननिष्पत्तौ निवृत्तभेदो ब्रह्मात्मना भवतीति युक्तमिति । अत एव 'परमार्थो न भेदवान्' इत्यु-
क्तम्; वक्ष्यति च 'द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः' इति ॥

एवं कर्मफलप्रभृति पराभिमतमुक्तिपर्यन्तानां परमार्थता व्युदत्ता । तत्रापि प्राप्तावसरं परमार्थं निरूपयन् प्रतिजानीते शिष्यावधानाय— 'परमार्थस्तु भूपाठ संक्षेपाच्छ्रूयतां मम' । परमार्थेत्याह— 'एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतः परः । जन्ममृदञ्चादिरहित आत्मा सर्वगतोऽव्ययः । पर-
ज्ञानमयोऽवद्विर्नोमजात्यादिभिर्विभुः । न योगवान् युक्तो-

ऽभून्नैव पार्थिव योक्ष्यते । तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमय हि तत् । विज्ञान परमार्थोऽसौ द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिन ' इत्यादि । यत्तु अमद्भिरसभीचीनै नामजात्यादिभि द्वैतिन अवतारान्तर्यामित्वादिना ये भेददर्शिन इति, तदसत्, त्वन्मते अधमाधमदु त्रयान्यनुष्ठासदादिपदानामपि ब्रह्मणि समन्वयस्योक्ते, अवतारान्तर्यामित्वादिना ब्रह्मभेदस्य केनाप्यनुपगमात् तन्निषेधानुपपत्ते, विशेषस्यापि भेदरूपताया उक्तत्वात् विशेषमुपेक्ष्य भेदनिषेधस्य कूपपन्नन यत्नेन परिहृत्य व्याघ्रमुखपतनसाम्याच्च । न हि भेद निषेध्य विशेषाङ्गीकारे कश्चन विशेषोऽस्ति विनामुग्धजनप्रतारणात् इति अन्यत्र विस्तर ॥

एवमप्येऽपि निदाघक्रमुसवादे— ते क निवास क गन्तासि— इति निदाघप्रश्नस्य क्रमुणोत्तर कृतम्— ' पुमा-स-वैगतो व्यापी आकाशवदय यत् । कुत कुत्र क गन्तासीत्येतदस्यार्थवत्कथम् । कथम् ? सोऽह न गन्ता न गन्ता नैक-देशनिकेतन ' इति । इदमपि च ते विरुद्धम्, आत्मनोऽणुत्वाभ्युपगमात् । यत्तु पुमान्न गन्तेत्यादि परमात्मपरम्, सोऽह न गन्तेत्यादि जीवपरम्, तथा च परमात्मन्येव विहरामि तं विहाय गमनादिकं न संभवतीति भाव ; द्वितीये च

सोऽहं वृक्ष्याद्यर्थं गमनादिकर्ता न भवामीत्यर्थं इति; तद-
 सत्, आकाशादीनां व्यापकत्वनिश्चयवतामपि क गन्तासी-
 त्यवधितप्रभदर्शनेन अन्यव्यापकताया अन्यदेशगन्तृताया-
 मविरोधितया च क गन्तासीति प्रभानुपपत्तौ बीजाभा-
 वात्; न आकाशारिकं विहायापि गमनं संभवति । मन्मते
 च विभोर्निष्क्रियत्वात् गमनमनुपपन्नम्; कुत इति प्रभानुप-
 पत्तिश्चापमित्यनेन वार्यते; अयमित्यनेनोपाधितो विविच्छत्वात्
 उपाधिगतक्षुब्धदृष्ट्यादिशून्यतया सार्वकालिकी रुमिर्या प्रागुक्ता
 तदाश्रयस्य परामर्शात्; तथा च नाहं गन्तेत्यादेर्वया भुतस्यै-
 वोपपत्तौ वृक्ष्यर्थमित्यप्यादरोऽपि नाभयणीयः । एवं कुतो
 गन्तासीत्यंशे पूर्वार्थोपात्तस्य परमस्यगतव्यापकत्वादेरहेतुतया
 तन्मात्रमभिधाय कुतो गन्तेति प्रभोशस्त्रण्डतायोगश्च । सोऽहं
 न गन्तेत्यनेन तत्स्त्रण्डनं क्रियत इति चेन्न, तथापि पूर्वश्लोक
 'एवं कुतः कुत्रेति प्रभद्वयस्त्रण्डनस्य हेत्वलाभेन संवर्धवि-
 रोधस्य दुरुद्धरत्वात् ॥

एवम् 'निदाघोऽप्युपदेशेन तेनाद्वैतपरोऽभवत्' इत्यत्र भ-
 द्वैतशब्देन नानावस्थाशून्यो विष्णुरुच्यवे; तस्यैव सदैकरूप-
 रूपाण्युपक्रान्तस्य 'एवमेकमिदं विद्धि न भेदि सकलं
 जगत् । वासुदेवमिधानस्य स्वरूपं परमात्मनः' इति

तस्यैवैकरूपत्वोक्ते , तथा च वासुदेवाभिधानस्य परमात्मन स्वरूपमेवैक सदैकाकार विद्धि , सकल जगदेकाकार न विद्धि , यत एतद्वेदि नानावस्थावदिति व्याख्यानमपि न युक्तम् , एतादृशार्थविवक्षाया वासुदेवमेक विद्धीत्यनेनैव निवादे रूपत्वमत्रैव बहुलम् आम्नातम् , तथा चेद् वासुदेवाभिधानस्य प्रद्वणो मूर्त्त स्वरूप सकल जगत् भेदि परमात्मन्यतिरेकेण सन्न विद्धि , किं तु एकमभिन्न परमात्मन्यतिरेकेणासदिति विद्धीत्यवार्थ । अध्यारोपापवादाभ्या निष्प्रपञ्चताप्रयुक्तिरित्युपपत्तेरेव वासुदेवस्वरूपत्वकीर्तनम् । इत्थ चोपप्रमानुगुण्यं भवति । यद्वा सकल जगत् जीवजात एक वासुदेवस्य स्वरूप विद्धि , वासुदेवस्येति सगुणप्रद्वयोच्यते , तस्य स्वरूपमिति तदीय सात्त्विक रूप विवक्षितमिति ज्ञापनाय एकमिति सजातीयभेदशून्यमित्यर्थ । तथा च प्रत्यक्षादिसिद्धबहुत्वजीवत्वादिना उपलक्षिते साक्षिणि प्रद्व्याभेदो ज्ञातव्य इति पर्यवस्यति न तु भेदीति विद्धीत्यर्थ । अयमर्थश्चाद्वैतपरोऽभवदित्यत्र विवक्षित । अत एवाग्रिमम् ‘ सर्व भूतान्यभेदेन स ददर्श तदात्मन ’ इति अद्वैतपरत्वोपपादनं समाच्यते । अभेदेनेत्यस्य रागद्वेषादिराहित्यनेत्यथवर्जनं तु न सत् , लक्षणाद्यापत्त । ‘ तथा त्वमपि धर्मस्त तुल्या

त्मारिपुबान्धवः । अथ सर्वमतं जानन्नात्मानमवनीपते' इत्या-
 चतुरोधात् द्वेषादिराहित्यमेव भेदशब्दार्थो वाच्य इति न
 युक्तम्, तुल्यात्मारिपुबान्धवत्वे हेतुतयोक्तस्य स्वपरदेहेष्वा-
 त्माभेदानुसंधानस्य लक्षणादिक विनाप्यभेदेन ददर्शेत्यत्र
 विवक्षासम्भवे अभेदशब्दस्य लाक्षणिकत्वायोगात् । सर्व
 शरीरेष्वात्मन एकस्यैव सत्त्व सदृष्टान्तमुपपादयति— 'सि
 तनीलादिभेदेन यथैक दृश्यते नभः । भ्रान्तदृष्टिभिरात्मादि
 तथैक सन् पृथक्पृथक्' इति । उक्तमर्थमुपसहरति—
 'एक समस्तं यदिहास्ति किञ्चित् तदच्युतो नास्ति पर
 सतोऽन्यत् । सोऽहं न च त्वं न च सर्वमेतदात्मस्वरूप त्वज
 भेदमोहम्' इति । यदिह किञ्चिदस्ति अल्पमस्ति तदच्युत
 एव, एवमिह यत्परमस्ति तदपि ततोऽन्यन्नास्ति तस्मात्सो
 ऽहमित्यादि ११४म् ॥

यत्तु एक सप्तात्मा भ्रान्तदृष्टिभिः पृथक्पृथक् देवो
 मादण इत्यादिरूपेण दृश्यत इति, तदसत्, अहं देवोऽहं
 मादण इति दृष्टेस्तत्र मते भ्रान्तिताया अयोमात् । अहं
 मनुष्य एवेति दृष्टिः भ्रान्तिरिति चेन्न, अहंनिर्दानीं मनुष्य
 इति दृष्टेरप्यतथात्वात्, अहं सर्वदा मनुष्य एवेति दृष्टि-
 श्च न कस्यापि चार्वाकसमशीलस्य सम्भवति इति चेन्न,

यतस्तत्रापि त्वद्वीत्या अह मनुष्य इत्यादिदृष्टिर्न भ्रान्तिः , यदि देहाभेदावगाहिनी भ्रान्तिः स्यात् तर्हि देहाभेदभ्रान्तिरेव निरसनीयेत्यायातम् , ओमिति चेत् , तर्हि यथा नभो नील दृश्यते एवमात्मापि देहाद्यभिन्नो दृश्यत इत्येव वक्तव्यं न तु पृथक्पृथगिति , सदभविरोधात् । यदपि अच्युत इति अच्युतगताधिकमिति तन्न , मुख्यार्थहानापत्तेः । एव स इत्याद्यापि । यत्तु अच्युत इत्यादौ प्रथमा सप्तम्यर्थे इति सदपि न सत् , विनाकारण विभक्तिव्यत्यादि-कल्पनाया अयुक्तत्वात् । पदद्वयलक्षणाया अपि न मुख्यार्थ-त्याग इति अस्यण्डार्थविचारे वक्ष्याम ॥

‘ विश्व सत्यं मघवानां युवोरिदापश्चनं प्रमिणन्ति व्रतं वाम । अच्छेद्द्रावणस्पती इविर्नोन्नं युजेव वाजिना जिगातम् ’ इति ऋक्संहिताद्वितीयाष्टकवाक्येन देवप्रमितत्वादिरूपतात्पर्यलिङ्गसङ्कृतेन विश्वस्य सत्यता बोध्यत इत्यपि न युक्तम् , यतो हे इन्द्राव्रणस्पती मघवानां मघवन्तौ , मघमिति धनं नाम , विश्वं सत्यं कर्म तद्भवत्वात् अमोघफलत्वाद्वा सत्यमिति कर्मोच्यते , युवयोरित् भवत्सवन्भ्येव , युवामेवोद्दिश्य कर्मो-प्यनुष्ठेयानीति भावः , यद्वा विश्वं सत्यं सत्याभिन्नं विश्वं युवयोरित् भवन्नियम्यमेव , अथवा युवयोरित् इदं सत्यं

अमोघम्; अमोघत्वमेवोपपादयति— आपश्चनेत्यादिना ।
चनेत्यव्ययसमुदायः तस्य चैकपदता 'नहि देवो मर्त्यः'
इत्यादौ नहीत्यव्ययसमुदायस्येव अप्यापकसंप्रदायसिद्धा;
वां युवयोर्घेतं संकल्पं आपो व्यापनशीला देवता अपि
न प्रमिणन्ति न हिंसन्ति, चनेत्यस्यैकपदत्वेऽपि न क्षतिः;
देवा अपि युवयोर्घेतं प्रमिणन्ति प्रमाणोचरीकुर्वन्तीत्यर्थो-
पगमेपि प्रमात्वस्य व्यावहारिकप्रमासाधारण्येन सद्विषयतायाः
पारमार्थिकतयाप्रतिबद्धत्वात् । नः हविर्दध्यादिकं चरुपुरोडा-
शादिकमजं च अच्छ अभिलक्ष्य याजिता वेगवन्तावस्थावित्र
युजा युक्तौ सन्तौ जिगात देवयजनमागच्छतम्; अत्रे-
न्द्राग्रद्वानस्पतिपदेन प्रसिद्धेन्द्रवृहस्पत्योरौषाधिकभेदवतोरौष-
धैरूपयोर्वा ग्रहणमस्तु, सत्यग्रह्याभेदश्च सन् घट इत्यादि-
मानगम्यं तादात्म्यमिति । एवम्— 'शाकमना शाको
अरुणस्तुपर्ण आ शो महश्शूरस्तनादनील' । यदिकेत सत्य-
मित्तप्रमोघं बहु स्पाहंसुत जेतोत दाता' इति श्रुति-
रपि तत्र प्रमाणम्— उक्तरीत्या सत्यपदस्य अमो-
घाद्यर्थपरत्वात्; सत्यमित्यस्य हि विवरणं न मोघमिति ।
श्रुतेस्त्वयमर्थः— शाकमना शकमैव शाकम तेन शाकम-
ना बलेन शाकः कर्तुं समर्थः, अरुणोऽरुणवर्णः पक्षी

आगच्छतीत्यध्याहार , उपसर्गश्रुते , यो महो महान् शूरो
विक्रान्तः, अनील. अनील. नीलस्य अकर्ता नही-
न्द्रोऽग्निवत् कुत्रचिदपि यस्ते नील करोति, एक. सुपर्ण
इति रूपकेणेन्द्रमाह, इन्द्र इदमिदानीं कर्तव्यमिति यन्
चिकेत तत् सत्यमित् सकलमेव न मोघ न निष्फलम्,
स्पर्हं स्पृहणीय वसु धन जयति शत्रुभ्यः सकाशात्, वत
अपि च दाता ददाति च शत्रुभ्यः, दाता जेतति वृन्,
तेन 'नलोक' इत्यादिपट्टीप्रतिषेधः । न च सत्यशब्दस्य
कर्मपरता अप्रमिद्धा, 'यो वै धर्मं सत्यं वै वृन्, तस्मान्
धर्मं वदन्तमाहुः सत्यं वदति' इति श्रुतेः । न च
वैदिकलौकिकप्रमिद्धिभ्यां सत्यशब्दस्य परमार्थपरतैवोचितेति
वाच्यम्, अन्यपरवाक्ये देवताधिकरणन्यायेन मिथ्यतो-
ऽर्थस्य प्रमाणान्तराविरुद्धस्यैव वाच्यत्वात् । यल्लवद्वैतश्रुति
विरुद्धा च जगत्सत्यता । 'प्राधान्यस्य दुरुपतोमहानि सत्या
सत्यानि करणस्य बोधम्' इत्याद्यापि एषैव रीतिः, अग्नेदा-
नीम् अस्य महत्तस्य त्वस्य सत्यानि महानि महान्ति कर-
णानि कर्माणि प्राचोषमिति तदर्थः ॥ 'सत्यं लोऽस्य महि-
मा गृणे शवो यक्षेणु विप्रराज्ये' इत्याद्यापि, मोऽस्य महिमा
सत्यः. अमोघस्त्वं विप्रराज्ये प्राक्षजप्रधानेषु यक्षेणु शवः.

शमुद्दिश्य गृणे स्तौमीत्यर्थः । 'कविर्मेनीषी परिभू स्वयं-
भूयीथातध्यतोऽर्थान्म्यदद्याच्छाश्वतीभ्यः समाभ्य' इत्य-
स्यापि; कविः क्रान्तमतीत दृष्टवान् यतश्च मनसा ईष्टे
ऊहापोदकुशलं, यतश्च परिभू पूर्वसृष्टिविपरीतसृष्टिभि-
रुत्तमानसुराणां परिभवसमर्थं सक्रावणसमर्थं, सतो हेतो-
र्माथातध्यत यादृशतादृशभाव प्रतिसंवाय अर्थान् व्यद-
धादित्यर्थः, यथातध्यपदस्य परमार्थपरत्वे तु यथापदम-
नर्थकम् । एव न जगत्सत्यताया न कापि श्रुति प्रमाणम् ॥

वस्तुतः परोदाहृता व्यासस्मृतिरपि नास्माकं विरुद्धा ।
तथाहि— अद्भुतत्वात् सत्त्वासत्त्वादिना दुर्निरूपत्वादनि-
र्वाच्यं चेत्तत्र ब्रह्मैव न तद्व्यतिरेकेण सदित्यर्थः । चित्
चेतनोऽपि ब्रह्मैव, एतद्विभक्तं तत् एव सत्त्वासत्त्वादिना विचा-
रासद्भावादेव अभिन्त्यमतर्क्यमज्ञेयमुच्यते, विकारित्वाच्च
जगत् न सदित्याह— कृगतावित्यादिना । जडत्वादपि न
सदित्याह— अशुभत्वत इति, अनानन्दत्वादित्यर्थः । असता
दुष्टकरणानां बुद्धिगम्यत्वात् दोषाधीनधीविषयत्वादित्यर्थः ;
वेदान्तवेद्ये त्रयानि व्यभिचारवारणाय अधीनान्तम् ।
अमुमेवार्थं स्पष्टयति— नियमेनेत्यादिना । येऽवस्थाणि स्थिताः
बहिःस्थिताः ते नियमेनासन्तो दुष्टकरणा एव; नियमोक्त्या

नायां तदुपादानकं रजतं स्वयमेव निवर्तते इत्यङ्गीकारान् ;
 किं नाम प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमिति ; न
 च बाध्य जगदित्यत्र किञ्चिन् मानम् इत्यत्र स्वकीयमूलं जग-
 त्पदं सार्थकमिति जयतीर्थेन व्याख्यातम्— तदसन्— ज्ञानप्र-
 युक्तावस्थितिसामान्याभावरूपत्वस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यास्मा-
 भिः शुक्तिरजतादावङ्गीकारान् स्वया तदनभ्युपगमाच्च जग-
 त्पदोपादानवैयर्थ्यात् । किं च न च बाध्य जगदित्यत्र किञ्चि-
 न्मानमिति मूलवाक्यस्य बाध्यपदं ज्ञाननिवर्त्यपरतया व्याख्या-
 येदशकुम्भचक्रवल्ग्वनेन शङ्कामाधानमकुशलनानिदानम् ।
 आहृत्य बाध्यपदस्य प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधपरतया
 व्यक्त्यान्वयमभवान् । यदपि बाध्यत्व बाध्यमित्यङ्गीकारा-
 न् भवाध्यत्वमेव जगति स्यादिति , तदपि न, सममन्ता-
 कयोरपि भाषाभावयामानाभावेन बाध्यत्ववनि तत्सममन्ता-
 कतदत्यन्ताभावमस्वेऽपि तदन्यन्ताभावस्यापि स्वममानाधि-
 कारणत्वात् नूनमन्ताकाभावप्रतियोगिताभवेन बाध्यत्वस्य बा-
 ध्यतायामपि बाध्यत्वाभावञ्छणाबाध्यत्वस्य बाध्यत्वानपा-
 यान् । बाध्यत्वात्यन्ताभावस्तु न परमार्थता बाध्यमाधार-
 ण्यात् । न च व्याप्यवृत्तेस्तदत्यन्ताभावस्य तद्वैयर्थ्यात्पत्ता,
 मानाभावात् । बाध्यमेदोपलक्षित स्वरूपं तु मा भवेत् ।

ब्रह्मण्यारोपिता बाध्यता च बाध्यत्वाभावप्रकारकब्रह्मज्ञान-
बाध्यत्वान् प्रातिभासिकी; अतस्तत्र बाध्यभेदः निर्वाधः ।
स च आत्मस्वरूपः अन्यो वेति अन्यदेतत् । एवं बाध्य-
बाध्यताकरणेन बाध्यभेदसाधने, स्वज्ञानबाध्यबाध्यताकत्व-
मुपाधिश्चेत्यादि दिक् ॥

यत्तु पाथेन भेदादौ सद्रिलक्षणत्व साध्यत इति न
युक्तम्; तथा हि— सद्रिलक्षणत्वं नाम सत्तातिविलक्षणत्वम्,
सन्मात्रविलक्षणत्वं वा । नाथः, सदानन्दप्रसङ्गात्, जाति-
विशेषस्य त्वया जगति अप्रतिषेधेन बाधापत्तेः; सत्ताजा-
त्यादेरनुपगमेऽर्थान्तरादिप्रसङ्गाच्च; न द्वितीयः— अस्मा-
भिरपि जगति सद्रसवेलक्षण्योपगमेन सिद्धसाधनादिति;
तदसत्, प्रतिषेधोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य सद्र-
लक्षण्यशब्देन विवक्षितत्वात् । अत्रापि परोक्तदोषाभासा
अन्यत्र निरस्ता इति । यत्तु भेदस्य त्वबाध्यङ्गीकारात्त-
द्विराकरणमयुक्तमिति, तदसत्, यतो निराकरणं पारमा-
र्थिकत्वव्युदासः न त्वत्यन्तासत्त्वव्यवस्थापनमिति । सद्रिल-
क्षणत्वस्य मिथ्यात्वे सत्त्वमेव सत्यं स्वादिति तु प्रागेव
दूषितप्रायम् ॥

यदप्यनिर्वाच्यत्वे हेतुकृत्वं दृश्यत्वमात्मन्यनैकान्तिक-

नाया तदुपादानकं रजत स्वयमेव निवर्तते इत्यङ्गीकारान्,
किं नाम प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमिति, न
च बाध्य जगदित्यत्र किञ्चिन् मानम् इत्यत्र स्वकीयमूले जग-
त्पद सार्धकमिति जयतीर्थेन व्याख्यातम्— तदसन्— ज्ञानप्र-
युक्तावस्थितिसामान्याभावकत्वरूपस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यास्मा-
भिः शुक्तिरजतादावङ्गीकारान् त्वया तदनभ्युपगमाच्च जग-
त्पदोपादानत्रैयध्यात् । किं च न च बाध्य जगदित्यत्र किञ्चि-
न्मानमिति मूलवाक्यस्थबाध्यपद ज्ञाननिवर्त्यपरतया व्याख्या-
पेदशुश्रूष्ट्येवत्वमनेन शङ्काममाधानमशुश्रूष्यनिदानम् ।
आहत्य बाध्यपदस्य प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधपरतया
व्यवधानमभवान् । यदपि बाध्यत्व बाध्यमित्यङ्गीकारा-
न् अबाध्यत्वमेव जगति स्यादिति, तदपि न, सममत्ता-
कयोरपि भावाभावयामानाभावेन बाध्यत्ववति तस्मिन्मत्ता-
कतदत्यन्ताभावमस्वेऽपि तदत्यन्ताभावस्यापि स्वममानाधि-
करणत्वात्पूरुषमत्ताकाभावप्रतियोगितामभवेन बाध्यत्वस्य बा-
ध्यतायामपि बाध्यत्वाभावत्वाभ्याम्बाध्यत्वस्य बाध्यत्वानपा-
यात् । बाध्यत्वात्यन्ताभावस्तु न परमार्थता बाध्यमाधार-
णयात् । न च व्याप्यवृत्तेस्तदत्यन्ताभावस्य तद्वैदव्याप्यता,
ज्ञानाभावात् । बाध्यमदोषलक्षित स्वरूप ॥ सा भवेत् ।

प्रत्ययारोपिता बाध्यता च बाध्यत्वाभावप्रकारकप्रत्यक्षान-
बाध्यत्वान् प्राप्तिमासिर्का ; अतस्तत्र बाध्यभेदः निर्वाचः ।
न च सात्मस्वरूपः अन्यो वेति अन्यदेतत् । एवं बाध्य-
बाध्यताकत्वेन बाध्यभेदसाधने, स्वज्ञानबाध्यबाध्यताकत्व-
मुपाधिश्चेत्यादि दिक् ॥

यत्तु बाधेन भेदादौ सद्विलक्षणत्वं साध्यत इति न
युक्तम् । तथा हि— सद्विलक्षणत्वं नाम सत्ताविविलक्षणत्वम्,
सम्मात्रविलक्षणत्वं वा । नायः, सदानन्वयप्रसङ्गान्, जाति-
विशेषस्य त्वया जगति अप्रतिपेक्षेन बाधापत्तेः ; सत्ताजा-
त्यादेस्तुपगमेऽर्थान्तरादिप्रसङ्गाच्च, न द्वितीयः— अस्मा-
भिरपि जगति सद्विलक्षणत्वोपगमेन सिद्धमाधनमिति ;
तदसत्, प्रतिपक्षोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य सदै-
लक्षण्यदशब्देन विवक्षितत्वात् । अत्रापि परोक्षदोषाभामा-
जन्यत्र निरक्ता इति । यत्तु भेदाय त्वयाप्यङ्गीकारात्त-
निराकरणमयुक्तमिति, तदसत्, यतो निराकरणं पारमा-
थिकत्वमुदासः ॥ त्वत्यन्तासत्त्वव्यवस्थापनमिति । सद्विल-
क्षणत्वस्य मिथ्यात्वे गत्वमेव सत्यं स्यादिति तु प्रागेव
दूषितमायम् ॥

यदप्यनिर्वाच्यत्वे हेतुत्वं तदसत्त्वमात्मन्यनेकान्तिक-

नाया तदुपादानक रजत स्वयमेव निवर्तते इत्यङ्गीकारात्,
किं नाय प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमिति, न
च बाध्य जगदित्यत्र किञ्चित् मानम् इत्यत्र स्वकीयमूल जग-
त्पद सार्थकमिति जयतीर्थेन व्याख्यातम्— तदसन्— ज्ञानप्र-
युक्तावस्थितिसामान्याभावकत्वरूपस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यास्मा
भि शुक्तिरजतादावङ्गीकारात् त्वया तदनभ्युपगमाच्च जग
त्पदोपादानवैयर्थ्यात् । किं च न च बाध्य जगदित्यत्र किञ्चि
न्मानमिति मूलवाक्यस्य बाध्यपद ज्ञाननिवर्त्यपरतया व्याख्या-
येदृशकुसृष्ट्यबलम्वनेन अज्ञातमाधानमकुशलतानिदानम् ।
आहत्य बाध्यपदस्य प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधपरतया
व्याख्यानमभवात् । यदपि बाध्यत्वं बाध्यमित्यङ्गीकारा-
त् अबाध्यत्वमेव जगति स्यादिति, तदपि न, समसत्ता-
कयोरपि भावाभावयामानाभावेन बाध्यत्ववति तत्समसत्ता-
कतदित्यन्ताभावमस्वेऽपि तदित्यन्ताभावस्यापि स्वसमानाधि-
करणत्वान्यूनसत्ताकाभावप्रतियोगितासम्भवेन बाध्यत्वस्य बा-
ध्यतायामपि बाध्यत्वाभावलक्षणाबाध्यत्वस्य बाध्यत्वानपा-
यात् । बाध्यत्वात्यन्ताभावस्तु न परमार्थता बाध्यमाधार-
ण्यात् । न च व्याप्यवृत्तेस्तदित्यन्ताभावस्य तद्देदव्याप्यता,
मानाभावान् । बाध्यभेदोपलक्षित स्वरूप तु सा भवेत् ।

प्रज्ञाप्यारोपिता बाध्यता च बाध्यत्वाभावप्रकारकप्रज्ञाज्ञान-
बाध्यत्वात् प्रातिभासिकी, अतस्तत्र बाध्यभेद निर्वाध ।
स च आत्मस्वरूप अन्यो वेति अन्यदेतत् । एव बाध्य
बाध्यताकत्वेन बाध्यभेदसाधने, स्वज्ञानबाध्यबाध्यताकत्व-
मुपाधिश्चेत्यादि दिक् ॥

यत्तु बाधेन भेदादौ सद्विलक्षणत्व साध्यत इति न
युक्तम्, तथा हि— सद्विलक्षणत्व नाम सच्चातिविलक्षणत्वम्,
स-मात्रविलक्षणत्व वा । नाथ, सदानन्त्यप्रसङ्गात्, जाति-
विशेषस्य त्वया जगति अप्रतिपेक्षेन बाधापक्षे, सच्चाजा-
सादेरुपगमेऽर्यान्तरादिप्रसङ्गाच्च, न द्वितीय — अस्मा-
भिरपि जगति सद्विलक्षणत्वोपगमेन सिद्धसाधनादिति,
तदसत्, प्रतिपक्षोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य सदै-
लक्षण्यशब्देन विवक्षितत्वात् । अत्रापि परोक्षदोषाभासा
अन्यत्र निरस्ता इति । यत्तु भेदस्य त्वयाप्यङ्गीकारात्त-
न्निराकरणमयुक्तमिति, तदसत्, यत्ता निराकरण पारमा-
थिकत्वव्युदास न त्वत्यन्तासत्तन्व्यवस्थापनमिति । सद्विल-
क्षणत्वस्य मिथ्यात्वे सत्त्वमेव सत्य स्यादिति तु प्रागेव
दूषितप्रायम् ॥

यदप्यनिर्वाच्यत्वे हेतुकृतं दृश्यत्वमात्मन्यनैकान्तिक-

मिति, तन्न, संविद्विषयत्वरूपदृश्यत्वस्यात्मानि अभावान् । यद्यपि वेदान्तवेद्ये तन्न वृत्तिविषयत्वमङ्गीकार्यम्, तथापि पररीतिपर्यालोचने तदपि नावश्यकम्, शुक्तिरूप्यादौ परेण ज्ञानविषयतामनङ्गीकृत्य ज्ञानाकारतास्वीकारमात्रेण रजत जानामीत्यादिप्रतीतिव्यवहारनिर्वाहोपगमवत् सिद्धान्तेऽपि वेदान्तजन्यवृत्तेरात्माविषयकत्वेऽपि तदाकारतामात्रेणाविद्यानिवृत्त्यादिकार्यस्य निर्बोधुं शक्यत्वादित्यभिप्रायेणाचार्या केचिद्वृत्तिविषयतामेव सद्विविक्ततासाधकं हेतुं मन्यते । विस्तरस्तु श्रुतिमतानुमानोपपत्तौ अनुसंधेयः ॥

एतेन आत्मनो दृक्कर्मत्वाभावे वेदान्तजन्यवृत्ते तज्ज्ञानत्वं न स्यात्, तथा चाज्ञानानिवृत्तिप्रमङ्गः, न चात्मनस्तद्विषयत्वेऽपि तदाकारता, यतस्तद्विषयत्वमेव हि तदाकारता, नन्वात्मज्ञानं नाम आत्माश्रिताज्ञाननिवर्तकतयात्मसर्वबन्धिज्ञानमुक्तम्, न त्वात्मविषयकम्, न चात्मनो ज्ञानाविषयत्वे अज्ञानस्यापि आत्माज्ञानत्वं दुर्घटमिति वान्यम्, आत्माश्रिताज्ञानम् आत्माज्ञानमित्यङ्गीकारात्; विषयाश्रितं चाज्ञानमङ्गीक्रियत इति चेत्, न, विषयत्वेनैव घटादिवत् प्रक्षणोऽपि तदनाश्रयत्वात्; अन्यथा

घटादीनामपि तदाश्रयत्वप्रसङ्गात्; तस्मात् प्रमातृगतमेव
 अज्ञानं अहमक्षो घटमहं न जानामीति प्रत्ययाच्च । तमोवद-
 ज्ञानस्य विषयाश्रितत्वाङ्गीकारे एकेन घटे ज्ञाते तस्यान्ये-
 रज्ञातत्वं न स्यात्; अज्ञानबहुत्वात् नैवमिति चेत्; न,
 तथा सति एकाज्ञाने निवृत्तेऽपि अज्ञानान्तरसद्भावात् क-
 स्यापि घटस्फुरणं न स्यात्; प्रतिपुरुषनियतानियतत्व-
 कल्पने अदृष्टपरकल्पनाप्रसङ्गात्; किं चात्माज्ञानं यद्या-
 त्माविषयकेणापि ज्ञानेन निवर्तते घटज्ञानेनापि निव-
 र्तेत; अविषयकत्वाच्च तस्य ज्ञानत्वमपि न स्यात् इत्या-
 दिकमपास्तम्; आकारताया विषयतानात्मकत्वस्य भ्रम
 अन्यत्र च जयतीर्थादिभिः उक्तत्वेन स्ववचनविरोधात् । तथा
 हि अत्र तावज्जयतीर्थेनोक्तम्—यदाकारं यद्विज्ञानं स तद्वि-
 षय इति प्रभित्तिनिष्ठेयं व्यवस्था इति । यदि हि आकार-
 तैव विषयता तदा भ्रान्तावपि सादृशव्यवस्थाया निरप-
 वादत्वात्; रजतं दृष्टमिति भ्रममात्रत्वात्; विमतं सत्यं
 दृश्यत्वात् आत्मवत् इत्यपि प्रयोज्यत्वात्; प्रकरणसम इति
 च जडतत्त्ववादिनोक्तम् । श्रुतिरूप्यस्याभ्यनिर्वाच्यत्वाभा-
 वात् साध्याविकलो दृष्टान्तः उक्तप्रकारेण दृश्यत्वाभावात्
 साधनविकलश्च इति । तथा च आत्माविषयस्यापि ज्ञा-

नस्य आत्माकारत्वं परीत्या न विरुध्यते इति युक्तमुक्तम् ॥
इदं तु बोध्यम्— अज्ञानं द्विविध असत्त्वापादकम् अभाना-
पादकं च ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाषकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादपूज्य-
चरणानुग्रहलब्धब्रह्मविद्यावैशद्यस्य श्रीमद्ब्रह्मानन्दसरस्वती
सारस्वतसाम्राज्यानुभवसमेभमानशुक्तिद्यतधारोत्सारित-
विपक्षगिरिनिचयस्य भट्टज्यम्बरस्य कृतिषु
गुरुश्रुतिमतोद्योताख्यं प्रकरणं समाप्तम् ॥

